

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
Вип. 15. 2011. С. 109–146.

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

ПИТАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ І СЕМАНТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ
ОКРЕМИХ РЕЧЕЙ З МИХАЛКІВСЬКИХ СКАРБІВ ТА СПРОБА РОЗПОДІЛУ ЇХ ЗА
КОМПЛЕКТАМИ

“...В музеї Дзедушицьких власник заборонив демонструвати загадковий Михалківський скарб. Однак хранителя-німця Зонтага вдалося ублажити. Він крадькома від господаря показав мені скарб... Якщо б Ви знали, яка це пишнота – в жодному музеї нічого подібного я не бачив. Втім описувати скарб не варто, бо показуючи, Зонтаг взяв з мене чесне слово, що описувати не буду, а розповідати не заборонив, отже, при побаченні розповім...”

В. Антонович, 1890

Те, що середньодністровські терени багаті й на такі, винятково рідкісні як для початку ранньозалізного віку речі, як – коштовності із шляхетних металів, засвідчили славнозвісні Михалківські золоті скарби з околиць Борщова в придністровській частині Тернопільщини. Перший з них був знайдений 12 липня 1878 р., а другий – майже на тому ж самому місці – двадцятьма роками пізніше. Серед виявлених тоді речей були: частини від двох діадем, нашійна гривна, чотири браслети, 12 пластин та фібул-застібок, сім нашивних блях, дві пастових, одна скляна, одна бурштинова і понад 2000 золотих намистин, наверхня ритуального жезла, чотири чаші та ін. Про речі, які потрапили в інші приватні руки, до останнього часу відомостей майже не було [Свешников, 1968, с. 10]¹.

Нещодавно І. Сकोчиляс та І. Думанська опублікували витяги з рукопису Антоні Шнайдера “Der Borszczower Bezirk in Galizien mit seinen prahistorischen und mittelalterlichen

¹ Ось, як описав ті події львівський крилошанин о. Антін Петрушевич у газеті “Слово” [Петрушевич, 1878, с. 1]: “...Після сильних липневих дощів осунувся край пагорба попри дорогу. Сільський пастушок помітив вимулени у ґрунті якісь блискучі предмети і кинувся з вісткою до матері. Та, піднявшись до того місця випорпала із землі близько 6 фунтів жовтого металу. З метою виручити за цю знахідку добрі гроші, жінка подалась до місцевого жиди, але той запропонував дуже низьку ціну. Однак, вістка про знахідку вже дійшла до місцевого віита та священника, які дали про неї знати поміщику сусіднього містечка Мельниці М. Борковському (який закупив з рук селян для Музею Дідушицьких у Львові більшу частину скарбу – М. Б.). Лише тут виявилось, що згаданий метал не був “жовтою міддю”, але чистим золотом без всяких домішок. Між тим, – продовжує о. А. Петрушевич, – жидівське населення, довідавшись про відкриття скарбу, почало далі ритись в місці його віднайдення, думаючи позбирати те, що залишилось від багатого скарбу. Чи увінчались успіхом їхні пошуки – важко сказати, з огляду на відому хижачьку суть синів Ізраїля. Дуже шкода, що з останньої причини вже не одна важлива археологічна знахідка через свою цінність потрапила в пащу цього ніколи ненаситного Молоха... В минулому місяці (серпень 1878 р. – М. Б.) у Львові були порозвіщувані плакати з повідомленням, що Михалківський скарб виставлений у міській ратуші і його, за певну оплату, можна оглянути. Справді, – продовжує о. А. Петрушевич, – у скляній вітрині на чотирикутному постаменті я побачив розвішані різного роду золоті прикраси, з яких діадема лежала на верхній частині постаменту... Прийшовши вдруге, я почав описувати ці різноманітні золоті оздобы, які служили колись прикрасами для обидвох статей... Аж раптом почув я за собою строгий голос чиновника виставки, який підійшовши до мене сказав, що зарисовувати виставлені тут речі не можна, оскільки власник залишив за собою право їх першою публікації. Даремно я намагався розтлумачити тому наглядачеві, що виконувати рисунки я не вчився, а роблю лише опис тим речам зважаючи на їх зовнішній вигляд та призначення. Після того, я сховав олівець у книжку, через якийсь час останній раз оглянув виставлений скарб і залишив виставку в надії, що завислий його господар володіючи правом власності, обнародує детальний опис згаданого скарбу разом із рисунками” [Петрушевич, 1878, с. 1].

Altertumern. Eine im j. 1878 an Ortung Stele zusammengefasste archaologische Studie” [ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, фонд А. Шнайдера, оп. V, спр. 1, арк. 1–36], на цінність якої вперше звернув увагу проф. Я. Дашкевич [Дашкевич, 1965, с.73–76].

У своїй праці А. Шнайдер описує значно більшу кількість різноманітних предметів, які тоді були закуплені графом Дідушицьким у порівнянні з тою інформацією, яку подали двадцятьма роками пізніше В. Пшибиславський (1900) та К. Гадачек (1904). Різняться суттєво й відомості про вагу михалківських коштовностей: якщо у відомих на сьогодні наукових публікаціях йде мова про 7,5 кг як про вагу офіційно придбаних обидвох Михалківських скарбів [Крушельницька, 1974], то за словами А. Шнайдера, **вага лише одного Першого скарбу перевищувала 12 кг виробів з жовтого металу**. Малоочікуваним є й повідомлення А. Шнайдера про рогоподібний скіпетр, чотирикутну посудину у вигляді урни, унікальної форми діадему та інше. В жовтні 1878 р. проф. Львівського університету Б. Радишевський зробив металознавчий аналіз однієї намистинки з Михалківського скарбу, який встановив наявність в ній золота, срібла, міді і платини:

золота (Au)	0,5030 або 82,56 %
срібла (Ag)	0,10003 або 16,42 %
міді (Cu)	0,00450 або 0,78 %
платини (Pt)	0,00050 або 0,08 %

разом:	0,60803 або 99,82 % [Hadaczek, 1904, s. 28].

Існуючі на сьогоднішній день матеріали дали підстави розподілити знайдені в Михалкові коштовності наступним чином:

ПЕРШИЙ МИХАЛКІВСЬКИЙ СКАРБ

Збірка предметів, які були віднайдені у с. Михалкове 1878 р. вагою понад 7 кг жовтого металу (Подаємо за Я. Пастернаком, 1961 та І. Свешніковим, 1968)

1. Оздоблення головного убору, лицеві і начільні прикраси:

- дві діадери, з яких одна пошкоджена (Музей Дідушицьких);
- чотирипелюсткова розетка.

2. Нагрудні прикраси:

- нашійна гривна;
- 12 фібул (в т.ч. чотири зооморфні);
- 505 металевих намистин (за Я. Пастернаком, 1961) або ж понад 2000 (за І. Свешніковим);
- дві пастові, 1 скляна і 1 бурштинова намистинки.

3. Оздоба рук і ніг:

- чотири браслети різних типів.

4. Інші предмети:

- одна чаша з випуклим (витиснутим зі середини) декором на бочках;
- 2 навершя руків'їв кинджалів або мечів;
- 6 круглих блях-фаларів з петельками на звороті.

За іншими даними, до складу збірки предметів 1878 р., т.зв. Першого михалківського скарбу, вагою понад 12 кг виробів з жовтого металу, за даними А. Шнайдера [Shnajder, 1878], входило:

I. Лицеві прикраси:

- одна діадема.

II. Нагрудні прикраси:

- 2600 великих і середніх уламків намистин (власність гр. Дідушицького);
- 36 зубчастих намистин;

- 60 великих сфероподібних намистин;
- 10 великих різних заколок;
- нашивні бляхи (?) одна з яких подібна на лева, дві інші нагадують дракона;
- три агатоподібні скляні намистинки;
- одна бурштинова кулька;
- дві дротяні фібули (власність п. Остага);
- одна заколка (власність колишнього повітового комісара Заліщик Т. Дідушицького);
- уламки золотих намистин та золоті дротики;
- невстановлена кількість золотих намистин (власність колишнього повітового комісара Заліщик).

III. *Інші предмети:*

- чотири великих (від 7 до 10 см в діаметрі) круглих нашивних золотих бляхи (фалари ? – М.Б.), з яких три гладкі, а четверта – опукла;
- 20-сантиметровий пікоподібний заокруглений золотий дротик;
- чотирикутна посудина у вигляді урни (Музей Дідушицьких);
- рогоподібно зігнута золота палиця (скіпетр);
- уламки урн та кам'яного посуду.

Ще один дослідник поч. XX ст. – Б. Януш, один з першокласних краєзнавців на західноукраїнських землях, володіючи відомими йому матеріалами, писав, що серед знахідок Першого михалківського скарбу були й не згадувані іншими дослідниками предмети, як от:

- кубок або досить висока посудина з покриттям, прикрашена колами і лініями;
- чотири округлі золоті гудзи, прикрашені колами і лініями;
- золоті сережки;
- золотий ланцюг і частини дроту [Janusz, 1918, s. 67–68, № 43].

ДРУГИЙ МИХАЛКІВСЬКИЙ СКАРБ

Збірка предметів віднайдених в с. Михалкове 1897 р. вагою 1533 г жовтого металу (за автопсією Я. Пастернака, 1961, с. 442)².

I. *Колекція Природничого музею у Відні:*

- 1 ціла мисочка-чара;
- два фр. мисочки-чари³;
- манжетоподібний браслет;
- звій тонкого дроту;
- 207 намистин;
- велика підвіска у вигляді оберненої пірамідки з кулькою внизу;
- 1 прикраса з бляхи;
- три фрагменти іншої прикраси з бляхи.

II. *Колекція Альфреда Дзіковського (золоті вироби вагою 718 г):*

- малий круглий щиток-прикраса (фалар ? – М.Б.);
- предмет у звинутому стані⁴;
- мисочка-чара вагою 153 г (К. Гадачек про неї не згадує, 1904, с. 42);
- пошкоджений браслет;
- чотиригранна плитка-брусочок металу;
- 3 намистинки “ріжкаті”;
- 9 округлих намистинок.

III. *Колекція М. Борковського (золоті вироби вагою 460 г, закуплена 1897 р. від місцевого селянина Василя Лякуцака і частково перепродана до Музею у Відні) [Przybysławski, 1900, s. 38]:*

² Не враховано знахідок з Другого михалківського скарбу, які були закуплені п. Зонтаком.

³ Обидва фрагменти мисочки важать 48 г [Przybysławski, 1900, s. 37, fig. 5-A].

⁴ Має вигляд звинутого обруча з розімкненими кінцями (рис. 11, 4). Діаметр обруча – 1 см, розмір – 20 см.

- зім'ята мисочка-чара вагою 140 г⁵;
- манжетоподібний браслет довжиною 20 см (на вузкому кінці в районі зап'ястя шириною 9 см, а з ширшого – в районі ліктя – 13 см шириною), вагою 265 г;
- фрагменти вінець іншої мисочки-чари;
- зім'ятий фрагмент бляхи;
- дві намистинки вагою 7 г (К. Гадачек не згадує).

Сам В. Пшибиславський придбав 2 золоті намистинки – “ріжкату” і округлу вагою 9,0 г. Натомість, К. Пшибиславський набув 38 намистинок (11 “ріжкатих” та 27 округлих) вагою

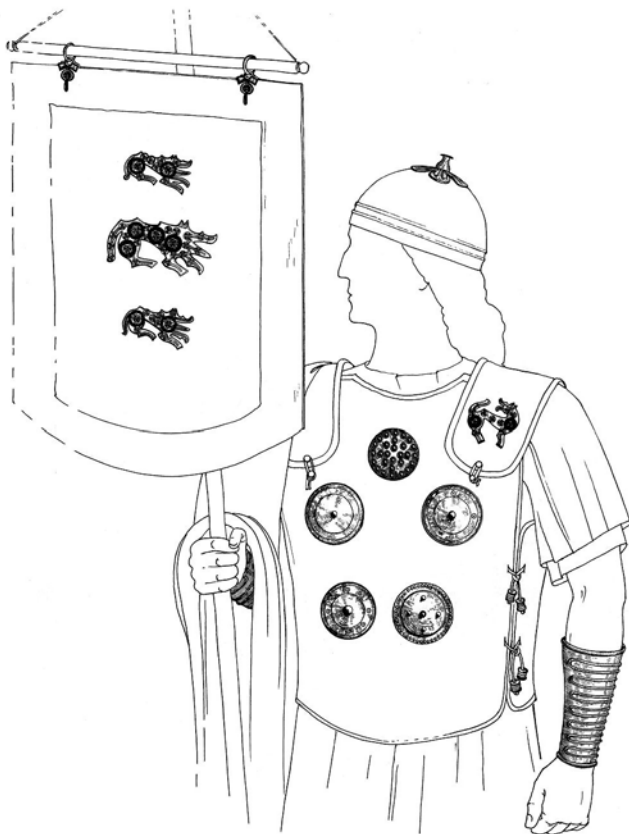

Рис. 1. Пропонований спосіб розміщення металевих елементів у першому комплекті з Михалкова (реконструкція М. Бандрівського і М. Білика; рисунок М. Білика)

Fig. 1. The offered method of placing of metallic elements is in the first set from Mykhalkiv (reconstructed by M. Bandrivskyi and M. Bilyk; picture by M. Bilyk)

345,3 г, з яких Природничий музей у Відні закупив 4 намистинки “ріжкаті” і 18 округлих [Przybysławski, 1900, s. 38]. К. Гадачек пише, що бачив у приватній збірці тодішнього власника села Михалкова Лейзора Горнштайна наступні золоті предмети: одну велику біконічну намистинку, плитку металу чотирикутної в плані форми зі свіжими слідами відрубання на краях. Також, за інформацією з того ж джерела, Петро Тишовський з сусіднього села Мельниці купив кілька намистинок зі скарбу 1897 р, які пізніше продав ювеліру з Чернівців. Співвласник с. Филипківець Корнелій Миколайович володів кількома намистинками, які дав переробити на замочок до ланцюжка від годинника.

Михалківські коштовності – скарб, поховання чи ритуальний осередок?

Сьогодні, як і все минуле століття, по відношенню до коштовностей з Михалкова найчастіше вживають назву “Михалківський скарб”⁶. Однак, зіставлення основних відомих нині джерел з цього питання (в т.ч. з урахуванням нововідкритих, наприклад, малознаного науковому загалу рукопису А. Шнайдера – див. вище), змушує нас з обережністю ставитися у використанні терміну “скарб” по відношенню до розглядуваних тут речей з Михалкова.

⁵ Ця мисочка з діаметром вінець 11 см, яка була викута з одного листа золотої бляхи, в одному місці біля вінець була пошкоджена вже після віднайдення. Ця частина була відтята гострим знаряддям. В. Пшибиславський засвідчує, що селяни сокирами рубали знайдене золото, щоб отримати більшу ціну при його перепродажу. В момент знаходження дана мисочка-чара представляла собою безформний згорток. Тому В. Пшибиславський за 8 годин розкрив той згорток і так було отримано форму ще однієї майже цілої чаші. Дослідник припускав, що обидві чаші, знайдені в Другому михалківському скарбі, були ритуально зігнутими у вигляді згортків, про що свідчила однотипного кольору патина на поверхні стінок і в місцях згину чаш [Przybysławski, 1900, s. 37, 42].

⁶ Навіть якби мова справді тут (в стосунку до Михалкова) йшла про скарб, то все одно слід чітко розрізнити щонайменше два таких скарби: перший – 1876 і другий 1897 років, які були виявлені на відстані близько 30 м один від одного. Крім того, К. Гадачек сам пише про них у множині, використовуючи, наприклад, таке словосполучення: “обидва золоті михалківські скарби”.

Ми спробували виділити в умовах знаходження цих скарбів з Михалкова низку нюансів, які можуть свідчити, що те, що ми сьогодні називаємо Михалківськими скарбами, насправді є збіркою речей з кількох більш-менш одночасових комплексів.

По-перше, як відомо, обидва т.зв. михалківські скарби знайдені на відстані 29,6 м один від одного. В археології ранньозалізної доби ми не можемо назвати жодного випадку, коли справжні скарби (навіть якщо прийняти їх ритуально-культурні мотиви укриття як своєрідних вотивів чи жертвоприношень), знаходились на такій близькій відстані один від одного.

По-друге, речі Першого і Другого михалківських скарбів були закуплені різними особами від різних людей, жоден з яких (в т.ч. й першовідкривачі) не заявили, що ці предмети лежали вкупі і становили собою цілість. Отже, якщо підійти з формальної точки зору, то переконливих доказів про монолітність речової складової обидвох михалківських скарбів, не існує. Єдине, що можемо стверджувати, так це те, що коштовності, які були в ті роки віднайдені в Михалковому, справді походили з одного урочища. Але, чи становили вони один, два або більше комплексів, залишається нез'ясованим.

По-третє, характер підбору речей, які, згідно з традиційним уявленням входили до Другого михалківського скарбу, викликає запитання, чому серед речей, які не мали стосунку до прикрас чи інших оздоб (плитки-бруски металу приблизно по 150 г ваги, товстий обруч, спеціально зім'яті і зігнуті миски-чари, звій дроту та ін.), трапились абсолютно неушкоджені нагрудні і наручні прикраси, частина з яких (намистинки) були ідентичного типу з тими, які були віднайдені двадцятьма роками раніше на відстані близько трьох десятків метрів від цього місця? Складається враження, що в Другому михалківському скарбі змішано предмети з двох (або більше) різних місцезнаходжень. Наприклад, манжетоподібні пишно декоровані парадні браслети (рис. 10) разом з намистинками (за Я. Пастернаком, їх 207 шт.) та дармовисом-підвіскою є схожими: усі вони належали до нагрудних і наручних прикрас, в той час як інша половина Другого михалківського скарбу представлена вже згаданими плитками-брусками (рис. 11, 5), товстим обручем (рис. 11, 4), скрученим дротом, спеціально зім'ятими мисочками-чарами. В Першому михалківському скарбі такого характеру предметів не зустрінуто (принаймі серед тих, які збереглися в описах або рисунках). Крім того, сумніваємося, щоб чудово збережені і майстерно виготовлені прикраси, в т.ч. сотні намистинок, готували до переплавки.

По-четверте, місцезнаходження Другого михалківського скарбу було піддане розкопкам: у 1897 р. В. Пшибиславським [Przybysławski, 1900, s. 31–43], а через два роки Й. Шомбаті – кустошом (Головним хранителем) цісарсько-королівського музею у Відні⁷. Перший з них в районі віднайдення золотих предметів під час розкопок натрапив на два фрагменти ліпної посудини – від вінець і денця. Глиняне тісто цих фрагментів випалене недостатньо, має грубозернисті домішки, а самі вінця орнаментовані відтисками пальця [Przybysławski, 1900, s. 34, fig. 2-a]. Також тоді було знайдено одну тваринну кістку, а саме – ліве передпліччя (antibrachium) передньої ноги копитної тварини [Przybysławski, 1900, s. 34, fig. CD]. Якщо віднайдення на місці будь-якого скарбу цілої чи роздавленої керамічної посудини або ж її уламків є типовим і розповсюдженим явищем, то знаходження у скарбі або біля нього тваринних кісток – річ нетипова і виняткова. Більше того, В. Зонтаг – Головний охоронець Музею Дідушицьких у Львові придбав у Михалкові разом з “золотою біжутерією”, як він пише, і яка належала до Другого михалківського скарбу, також і людський череп зі слідами зеленого окислу на лобових кістках, який знайдений поза місцезнаходженням із золотими предметами [Nadaczek, 1904, s. 8]. Однак, та обставина, що В. Зонтаг справедливо і цілком усвідомлено зарахував вищезгаданий людський череп до Другого михалківського скарбу, спонукає до припущення, що він, найправдоподібніше, придбав його від особи, яка його або сама викопала, або ж була присутньою при його вийманні, оскільки в повідомленні про цю знахідку йдеться про те, що бронзова діадема (причому дуже делікатної, як зазначає очевидець, роботи), яка

⁷ Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft. – Wien, 1900, t. XXX, II, № 2, s. 130. Судячи з фотографії місця розкопок Й. Шомбаті, яку опублікував К. Гадачек [1904, s. 9, fig. 2], та з реляції самого дослідника, австрійські дослідники заклали тоді кілька розвідкових траншей і шурфів, не розкриваючи більшої площі.

знаходилась на лобових кістках цього черепа, в момент його виймання розпалася на дрібні шматки [Nadaczek, 1904, s. 8]⁸. Ми переконані в тому, що така досвідчена особа, як В. Зонтаг, під орудою якого була одна з найбільших на той час в Західній Україні колекцій старовини, мала достатньо вагомий з наукової точки зору підстави, щоб зарахувати вищезгаданий людський череп до Другого михалківського скарбу, оскільки, вочевидь, дослідила умови його знаходження.

Зрештою, те, що в Михалкові поруч з місцезнаходженням золотих предметів “у двох малих купках” [Nadaczek, 1904, s. 10], могли бути й інші місцезнаходження із знахідками і, не виключено, поховального характеру, можуть свідчити нещодавно опубліковані нотатки про Перший михалківський скарб відомого західноукраїнського дослідника А. Шнайдера “Der Borszczower Bezirk in Galizien mit seinen prahistorischen und mittelalterlichen Altertümern. Eine im. j. 1878 an Ortung Stele zusammengefasste archaologische Studie” [ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, фонд А. Шнайдера, оп. V, спр. 1, арк. 1–36] у праці львівських істориків І. Думанської та І. Скочиляса [Думанська, Скочиляс, 1995, с. 81–99]. А. Шнайдер, наприклад, писав, що в Михалківському скарбі, який тоді “...потрапив до графа Дідушицького у Львові було 10 різних великих заколок... одна звичайна чотирикутна посудина у вигляді урни... а уламки урн і куски кам'яного посуду є у моїй колекції” [Думанська, Скочиляс, 1995, с. 98]. Також А. Шнайдер пише, що серед речей, які згодом віднесли до Першого михалківського скарбу, була й рогоподібна палиця (скіпетр), яку в числі інших золотих предметів з Михалкова переправили через російський кордон до Кам'янця-Подільського і Одеси [Думанська, Скочиляс, 1995, с. 98].⁹

Отож, беручи до уваги те, що на місці віднайдення Михалківських скарбів, згідно з В. Пшибиславським (1900), виявлено уламки ліпного посуду, кістку тварини та людський череп зі слідами бронзової прикраси, а за свідченнями А. Шнайдера (1878), ще й фрагменти урн, “куски кам'яного посуду”, рогоподібний скіпетр, 11 золотих заколок (шпильок? – М.Б.), то маємо підстави ставити питання про уточнення характеру такої унікальної пам'ятки початку ранньозалізної доби, якою є Михалківські скарби. Той рівень знань, який ми сьогодні маємо про Михалківські скарби, дає підстави припускати, що далеко не всі предмети, які прийнято до цих скарбів зараховувати, знаходились “...у глині в малих купках”, так як про це писав один з дослідників [Nadaczek, 1904, s. 10]. Частина речей, в т.ч. й ті, які не вціліли, але опис чи згадки про які збереглися, могли походити з ритуальних захоронень з цього ж самого крутосхилого урочища в Михалковому, на якому знайдені коштовності. Те, що ця, на перший погляд, екстравагантна думка, може мати під собою цілком реальні підстави, доводить повідомлення кількох джерел про те, що “...за свідченням місцевих мешканців золоті предмети на тій дорозі знаходили віддавна” [Przybyslawski, 1900, s. 31–43]¹⁰.

Серед речей, які прийнято відносити до Першого михалківського скарбу, є одна особливість: майже всі вони (окрім чотирьох мисочок-чар і низки предметів за списком А. Шнайдера – див. вище) належать до нагрудних, лицевих, начільних оздоб, головного убору,

⁸ Інший людський череп, знайдений вже в центрі села під час господарських робіт і також переданий до Музею Дідушицьких у Львові, походив з могильника ранньосередньовічного періоду і не мав відношення до описуваних тут скарбів [Nadaczek, 1904, s. 10].

⁹ Але, звичайно, найбільш інтригуючим повідомленням є те, що А. Шнайдер, скрупульозно перераховуючи різні типи предметів з Першого михалківського скарбу (в т.ч. й ті, які до останнього часу не були відомі) зазначає, що “...всього скарб мав понад 12 кг ваги золота. Більше половини скарбу потрапило до графа Дідушицького у Львові” [Schneider, 1878, s. 39; цит. за: Думанська, Скочиляс, 1995, с. 98].

¹⁰ Зауважимо, ті дорожочинні речі в Михалковому знаходили не в якомусь конкретному місці, а вздовж дороги, тобто в кількох місцях, що більше відповідає пам'ятці типу могильника (згадаймо Гордіівку на Південному Бузі). “Розмитими водою”, як припускав 27-семилітній К. Гадачек, ці михалківські коштовності вздовж дороги, теж не могли бути (принаймі, не всі). Скажімо, людський череп із залишками дуже делікатної бронзової діадеми на чолі, зарахований В. Зонтагом до Михалківського скарбу, не був ні вимитий водою, ні розмитий. Так само *in situ* могли знаходитись на цьому урочищі й інші комплекси з дорогими речами, в т.ч. й інші поховання. Щоб не бути звинуваченими у пограбуванні могил чи мародерстві, то першовідкривачі михалківських цінностей могли у розмовах з владою воліти радше “не згадувати” про кістки, попел, каміння тощо як про нецікаві й дургорядні деталі.

а також прикрас рук і пояса. З огляду на кількість, форму та ймовірне функціональне призначення тих чи інших речей, ми спробували виділити серед них комплекти прикрас одягу. Провівши співставлення з відомими на сьогодні подібними речами з інших регіонів, виявилось, що михалківські коштовності можна більш-менш чітко укласти в 5 комплектів, з яких перших два презентують, скоріш за все, чоловічі аксесуари, в т.ч. парадний обладунок (рис. 1; 2; 3), а три інших – жіночі прикраси¹¹, які є більш вишуканіші і різноманітніші в деталях (рис. 7; 9). Розглянемо ці комплекти за чергою.

Перший комплект – металеві деталі оздоблення шкіряного церемоніального панцира з Михалкова (період НаВЗ, тобто 950/920–820 рр. до нар. Хр.).

До прикрас і деталей першого комплекту зараховуємо п'ять круглих декорованих пуансоном нашивних блях з петельками на звороті (рис. 1), чотири котушкоподібні пронизки, які могли служити варварками на обладунку по парі з кожного боку (рис. 4, внизу), чотири зооморфних пластини у вигляді вовків із заціпками на звороті (рис. 1) та одну меншу за

розмірами пластину із застібкою у вигляді собаки (рис. 1), пару манжето-подібних наручнів – т.зв. браслетних рукавів (рис. 1; 10), спіралеподібно скручені дротики типу *salta leone*.

Підставою для припущення, що в даному випадку маємо справу саме із металевими аксесуарами від шкіряного парадного обладунку, послужило те, що: по-перше, оскільки, у Михалківських скарбах (як, зрештою, й у більш-менш синхронних з ними скарбах з Фокору, Далі, Пуштагатван та Михиєні-Боарта, які включали подібні круглі нашивні бляхи) відсутні будь-які деталі кінської упряжі [на чому особливо наголошували дослідники – Kossack, 1998, р. 194; Metzner-Nebelsick, 2010, р. 141 та ін.] то це, тим самим, виключало ймовірність використання таких блях в якості фаларів; по-друге, такої величини круглі бляхи, як знайдені в Михалковому, мусіли кріпитися виключно на шкіряну основу, оскільки навіть цупка тканина їх, мабуть, не витримала б, і під своєю вагою вони обвисали б (вага усіх п'яти круглих орнаментованих блях з Михалкова перевищувала 350 г); по-третє, з огляду на схожий декор і

Рис. 2. Пропонований спосіб розміщення металевих елементів у другому комплекті з Михалкова (реконструкція М. Бандрівського і М. Білика; рисунок М. Білика)

Fig. 2. The offered method of placing of metallic elements is in the second set from Mykhalkiv (reconstructed by M. Bandrivskiy and M. Bilyk; picture by M. Bilyk)

техніку виконання розглядувані круглі михалківські бляхи мусіли входити до одного комплекту; по-четверте, присутність серед речей з Михалкового також і пари парадних 20-сантиметрових манжето-подібних браслетів, які так само накладалися на шкіряну основу і за

¹¹ Про присутність серед михалківських речей прикрас виключно жіночого гардеробу можуть вказувати (окрім, звичайно, аркоподібних фібул і великої кількості намиста) також і два, прикрашені гравіруванням і пластичним декором, браслети, які мають малі розміри: перший – 6,1 см, другий – 6,5 см, а тому могли прикрашати лише жіночі зап'ястя.

формою дублювали захисні “браслетні рукава” наруччя (рис. 1), то це передбачало існування й відповідного їм основного шкіряного обладунку.

Те, що серед михалківських розглядуваних знахідок могли знаходитися також і оздоби від церемоніального (культового?) шкіряного панцира, не мусить насторожувати. Саме в період пізньої бронзи в Карпатському басейні та в Подунав’ї під впливом зброярського мистецтва егейсько-анатолійського регіону з’являються суцільноквані бронзові панцирі-кираси з солярною символікою в нагрудній частині, наприклад, з Nadar в ком. Fejer в західній Угорщині, які супроводжувалися шоломами і мистецько декорованими поножжями [Kovacs, 1977, s. 64, p. 26; Petres, anm. 91; Kossack, 1995, p. 48, abb. 44,1–3], а в наступний період – HaV3-HaC1 бронзові шоломи і рештки обладунків знаємо з кургану IV/1 Каптол, Батіни, Щеціна (Stettin-Finkenwalde) та ін. [Metzner-Nebelsick, 2002, t. I, p. 393, abb. 176; p. 394, abb. 177; p. 396, abb. 178; t. II, taf. 10, 2–3]. Встановлено, що шкіряні панцирі часто декоровані металевими пластинами набули найбільшого поширення у Східному Середземномор’ї в третій чверті II тис. до нар. Хр. (варіант “клаппенпанцир”), а з нашитими на основу круглими бляхами такі обладунки починають поширюватися в Південно-Східній Європі з XIII–XI ст. до нар. Хр. [Черненко, 1968, с. 124–125; Горелик, 2003, с. 78]. Один з краще збережених панцирів такого типу, який відносять до кінця II – поч. I тис. до нар. Хр. і який походить з пох. № 6 могильника біля с. Головино у Вірменії, мав вигляд нагрудника, що був сплетений із шкіряних ремінців. І власне в центральній частині цього нагрудника були нашиті шість круглих гладких бронзових блях, невеликі бляшки тої ж форми і круглий дерев’яний диск діаметром 14 см [Мнацкян, 1962, с. 63–71; Черненко, 1968, с. 124–125, рис. 63], причому діаметр усіх шести круглих блях на панцирі із Головино становить по 8 см (для порівняння, на михалківському панцирі усі чотири бляхи теж круглі діаметром 9,5 см, 10,1 см, 10,3 см). Приблизно, цим же часом датуються залишки подібного шкіряного панцира, який був посиленний круглими металевими бляхами з пох. № 1 біля Диліжана у Вірменії [Черненко, 1968, с. 125]. В схожий (до михалківського) спосіб – симетрично розміщеними в нагрудній частині круглими бляхами, декорований шкіряний панцир із Сіалку в Центральному Ірані. Круглі великі пластини бачимо і на панцирі, зображеному на бронзовому сагайдаку X–VIII ст. до нар. Хр. з Луристану. Звідти ж походить і низка круглих панцирних блях діаметром 6 см, 13,3 см, 5,6 см, 14,1 см [Горелик, 2003, табл. XLVIII, № 87–92].

Припускаємо, що розглядуваний перший михалківський обладунок-комплект (з огляду на час та ймовірне місце його створення – Придністровське Поділля) міг належати до різновиду шкіряних панцирів типу IV або VII (за класифікацією М. Горелика, 2003), прототипом для яких служила “корсет-кираса”, особливості якої добре відомі на грецьких варіантах “клаппенпанцирів”. Характерною особливістю цих обладунків було те, що від верхнього краю відходили два прямокутних або трапецієподібних клапана, які перекидувались через плечі на груди і там прив’язувались, тобто виконували роль лямок. Спереду “корсет” піднімався до горла, а розріз із зав’язками знаходився на грудях збоку [Горелик, 2003, с. 77]. Панцирний обладунок з Михалкова скадався, очевидно, з двох частин – нагрудної і наспинної і з’єднувався за допомогою ремінців збоку, кінці яких оформлялись ворварками. Причому, кількість ворварок, знайдених біля кожного панцира, коливається в межах від двох до шести, найчастіше воно парне [Черненко, 1968, с. 15]. Власне, цими ворварками в михалківському шкіряному парадному панцирі й могли служити вищезгадані чотири котушкоподібні пронизки [Nadaczek, 1904, s. 23, tabl. XII, 4] в отвори на яких протягалися кінці шкіряних ремінців для шнурування збоку нагрудної і наспинної частин обладунку (рис. 4, внизу). Поножі, які теж в обов’язковому порядку входили до екіпірування обладунку, були, мабуть, прикрашені. Зокрема, краї таких поножів могли бути декоровані спіралезакрученими дротиками у вигляді продовгастих гофрованих трубочок з жовтого металу і які в кількості 10 шт та вагою 63 г були в Першому “скарбі” з Михалкова [Nadaczek, 1904, s. 23]. Аналогічного типу золоті продовгасті спіральнокручені пронизки відомі з кімерійського (?) поховання в кургані № 6 біля Суворова в українській частині Нижнього Придунав’я [Тереножкин, 1976, с. 65, рис. 34, 4], а бронзові

пронизки такого ж типу в кількості восьми штук відомі з кургану чорноліської культури біля с. Бандашівка біля Могилів-Подільського на Середньому Дністрі [Скорий, 1999, с. 79, с. 109, рис. 3, 2].

Круглі бляхи на обладунку з Михалкова. Оскільки прикраси на михалківському шкіряному панцирі – це п'ять круглих блях, які виготовлені в одному стилі і техніці, то зроблено припущення, що вони входили до складу однієї композиції і, скоріш за все, були симетрично розміщені в нагрудній частині обладунку (рис. 1). Серед них привертають увагу дві бляхи, які мають на своїх опуклих щитках по чотири симетрично розташованих витиснутих зі середини “перлинки”, одну центральну “перлинку” та протрасовані довкола пуансоном круги (рис. 1)¹². Так, наприклад, опубліковану 1904 р. михалківську круглу бляху діаметром 10,3 см з конічним щитком [Nadaczek, 1904, tabl. VI, 2] за стилем та способом розміщення на ньому орнаментики можемо співставити з бронзовим фаларом діаметром 8,5 см з Мошанецького скарбу першої половини періоду НаВЗ, який віднайденний разом з двома іншими – дещо меншими, але подібно орнаментованими фаларами, які супроводжувалися парою декорованих псалій чорногорівського типу та овальними кільцями від запрягу одноосової колісниці або ж чотириколісного воза [Смирнова, Войнаровський, 1994, № 1, с. 138–139; Metzner-Nebelsick, 2002, р. 75, abb. 17; Бандрівський, 2003, с. 8–18]. Схожим до михалківської круглої бляхи вважаємо й фалар (?) з могильника височської культури у Смільне біля Бродів на Львівщині [Sulimirski, 1931, s. 93, 140, tabl. XXVII, 15], який теж, як і михалківська кругла бляха, має діаметр 10,0 см і орнаментовану в аналогічний спосіб і навіть в схожій техніці опуклу поверхню щитка. Особливість побудови декору фаларів даного типу з Мошанця і Смільна та круглих блях з Михалкова (2 екз.) певним чином паралелізується з орнаментикою бронзових фаларів з пох. № АН/2 і пох. № N/4 із Vergina в Македонії періоду НаВЗ та з концентричними фігурами із “перлінками” в центрі на бронзовій діадемі звідти ж [Pare, 1998, р. 338, abb. 21, 14, 20, 22]. Ця схожість може бути пояснена взаємодіями між обома цими регіонами, оскільки з огляду на синхронність немає вагомих підстав для припущення про запозичення з котрогось з них даного зразка декору¹³.

Зрештою, в даному контексті виникає цікаве питання: якщо усі п'ять михалківських круглих блях з петельками на звороті розглядаємо як елементи декору шкіряного

¹² Залишається нез'ясованим, чому свого часу І. Свешніков, який, як сам пише, мав у своєму розпорядженні фотографію оригіналу Михалківських скарбів, а також, наскільки можемо припускати, і збережені до сьогоднішнього дня гальванокопії найбільш імпозантних михалківських речей та їх графічні зарисовки, пише про *шість круглих золотих блях* з Михалкова та подає їхні рисунки, які однозначно зроблені з оригіналів речей, можливо, невдовзі після віднайдення [Свешников, 1968, с. 20–21, с. 18, рис. 5, 1, 3–6]. В той час як К. Гадачек подав опис і літографії лише *п'яти круглих золотих блях* з Михалкова [Nadaczek, 1904, tabl. VI, 1–2; VII, 1–2; VIII, 2–3]. Отож, з цього можна припустити, що між часом віднайдення Першого михалківського “скарбу” (1878) і часом виходу праці К. Гадачека (1904) одна з михалківських круглих блях – з чотирма симетрично розташованими кружечками на щитку в пуансонному обрамленні [Свешников, 1968, с. 18, рис. 5, 4] – безслідно зникла з Музею Дідушицьких у Львові. Окремого вивчення потребує і правомірність використання К. Гадачеком назви *malá tarcsza* (які він до того застосовував виключно до круглих блях) до зовсім іншого за формою і, ймовірно, за призначенням виробу – чотирипелюсткової нашивної розетки [Nadaczek, 1904, s. 20], що мимоволі дало можливість зберегти в даному підрозділі його альбому “усі” шість описів, в яких мова мала б йти про круглі бляхи. Можливо, це було зроблено з наміром узгодити опис (5 круглих блях + 1 чотирипелюсткова розетка) із реально задокументованою одразу після віднайдення кількістю круглих блях (6 екз., рисунки яких приводить І. Свешніков). Зависає у повітрі також і питання, куди поділася друга частина маленького жіночого браслету з дев'ятьма прорізними рівнораменними хрестами, який у праці І. Свешнікова показаний цілим у розгорнутому вигляді [Свешников, 1968, с. 17, рис. 4, 11], а у К. Гадачека – лише його половина [Nadaczek, 1904, tabl. X, 6, 7, 8]. В чії руки потрапили а, головню, за яких умов зникли ці, та інші предмети зі славних в нашій історії Михалківських скарбів? І чи є на сьогодні можливість вернути бодай частину із цих незаконно привласнених іншими державами коштовностей? Той факт, що останнім часом музеї однієї із сусідніх країн активно публікують вивезені зі Львова в часи воєнного лихоліття скарби і окремі знахідки епохи бронзи – початку раннього заліза, дає підстави сподіватись, що невдовзі, але вже за посередництвом державних структур і дипломатичного відомства, майже трьохтисячолітні раритети із придністровського Михалкова таки повернуться до країни їхнього віднайдення.

¹³ Хоча наявність в центрі фаларів, які походять з вищезгаданих македонських поховань у Vergina, конічних умбонів, які дуже схожі на умбони в центрі трьох фаларів з Мошанецького скарбу, все ж таки залишає відкритим питання про першопочатковий район виникнення даного технічного вирішення.

церемоніального обладунку, а також, беручи до уваги той факт, що вуздечні комплекси того часу включали, як правило, по три *однотипних* фалари (центральный – більший, і два дещо менші – бічні), наприклад, Мошанецький скарб та нещодавно виявлений скарб зі Снятич у Західному Надбужжі [Kłosińska, 2008, s. 265–294, abb. 2], то тоді можна припустити, що й відомі на сьогодні п'ять круглих блях з Михалкова представляли собою лише частину більшої кількості таких *однотипних* виробів (якщо такі існували), і що вони могли розійтися по руках незадовго після їхнього віднайдення. Те, що подібний хід речей справді міг мати місце, доводять те, що А. Шнайдер пише про “...чотири великі (від 7 до 10 см в діаметрі) круглі нашивні бляхи, з яких *три гладкі* (виділення наше – М.Б.), а *четверта – опукла*” [Shnajder, 1878, s. 38–39; Думанська, Сkochиляс, 1995, с. 98]. В Михалківських “скарбах” з опису К. Гадачека знаємо лише одну гладку (неорнаментовану) бляху, але вона – конічної форми. Отже, такі могли існувати в михалківських збірках ще три гладкі круглі бляхи, згадані А. Шнайдером, які до нашого часу не дійшли.

Наруччя (“браслетні рукава”). Існування серед речей з Михалкова двох золотих пластинчастих наруч¹⁴ – цього необхідного атрибуту захисних обладунків, ставить цей – перший, з виділених серед михалківських речей, комплектів в розряд унікальних, оскільки так добре збережені аналогічні за призначенням предмети з інших місцевостей, нам невідомі. Обидва михалківських наруччя (рис. 10) мають у довжину до 20 см, причому в районі зап'ястя – 9 см, а з протилежного кінця біля ліктя – 13 см [Przybysławski, 1900, s. 37, fig. 3]. Вся поверхня наруччів вкрита густими паралельними рядами довгої змієподібної лінії, яка витиснута зі середини і вздовж країв протрасована дуже делікатно нанесеними стрічками пуансону (рис. 10), яка в точності копіює пуансонну техніку, в якій виконана орнаментация на круглих бляхах з вищезгаданого церемоніального обладунку з Михалкова. Ці довгі опуклі лінії на наруччях служили своєрідними ребрами міцності. Звичайно, витримати прямі зумисні удари вони не могли (і не в цьому було їхнього призначення), однак утримувати від випадкового згинання 20-сантиметрову бляху вони все ж могли. Окрім того, мотив змієподібної безперервної лінії на михалківських наруччях міг виконувати й апотропеїчну (людинозахисну) функцію, яку, скажімо, надавали наруччям в тогочасних передньоазійських державах. Окрім того, що наруччя в магічний спосіб захищали власника, вони, на думку дослідників, виконували ще й декоративно-репрезентаційні цілі, оскільки поряд з іншими елементами обладунку такі наруччя були зовнішнім зримим показником соціального статусу власника [Горелик, 2003, с. 131]. І, накінець, зауважимо, що бляха на краях наруччів з Михалкова є загнutoю до середини, що свідчить про їх накладання на шкіряну основу. Обидва наруччя важать 265 г [Przybysławski, 1900, s. 37].

Обидва михалківських наруччя мають близькі паралелі до широких масивних браслетів з металу, які захищали руки воїнів в цивілізаціях Передньої Азії і Закавказзя. Наприклад, бронзовий бойовий браслет-запястя шириною 8 см з двома поперечними ребрами міцності, який датується VIII ст. до нар. Хр., відомий з могильника Куланурхва в Абхазії. Михалківські наруччя схожі також із двома бронзовими широкими пластинчастими браслетами (причому, з такими ж скріплюючими валиками на поверхні) із елітного вершницького захоронення чорноліської культури біля с. Квітки на Черкащині [Ковпаненко, Гупало, 1984, с. 39–58]. З пізнішого часу знаємо зображення довших “браслетних рукавів”, наприклад, на золотій платівці з Амудар’їнського скарбу V ст. до нар. Хр. і захисного наруччя малоазійського або перського воїна на грецькому вазописі поч. V ст. до нар. Хр. [Горелик, 2003, табл. LVII, 22, 22a, 23]. Всі ці близькосхідні наруччя декоровані густо розташованими – поперечними або поздовжніми – лініями, що імітують, мабуть, рельєфні випуклості у вигляді валиків, які, як вже було згадано, присутні і на екземплярах наруччів з Михалкова.

¹⁴ Ці наруччя 1897 р. були закуплені тодішнім власником с. Мельниці грф. М. Дунін-Борковським у михалківського мешканця Василя Лякушача. Останній був також причетний до віднайдення Першого “скарбу” в Михалковому 1876 р.

Церемоніально-ритуальний головний убір (шолом). Згадана вище чотирипелюсткова розетка (квіткоподібна бляха), яка являє собою квітку конюшинки¹⁵ шириною 12,3 см, що увінчувала церемоніальний головний убір з першого комплекту Михалкова на зразок умбонів на захисних шоломах того часу¹⁶, виготовлена із значно товстішої бляхи, ніж, наприклад, діадема з реманенту II комплекту (див. нижче). Чотирьохпелюсткова розетка прикрашена вигравіюваним на ній і витисненим зі середини декором: на поверхні двох протилежно розташованих “пелюстків” із заокругленими краями зображені дві симетрично розміщені волоти із маленькими кружечками між ними. На одному “пелюстку” таких кружечків – 9, на другому – 11 (рис. 5). Цей тип орнаменту на розетці з Михалкова видається дуже важливим, оскільки, за спостереженням фахівців, в цілком аналогічний спосіб побудовані волоти на шоломоподібних бляшках від кінської вузди, які зустрічаються виключно в пам'ятках чорногорівської культури зі східною орієнтацією померлих та в комплексах V горизонту скарбів Карпатського басейну, що відповідає НаВЗ [Вальчак, Мамонтов, Сазонов, 1996, с. 33–35; Ковалев, 2000, с. 153; Metzner-Nebelsick, 2002, t. I, p. 354, abb. 163]. В будь-якому разі з урахуванням нещодавнього перегляду хронології НаС1 – відсуненням початку цього періоду до останньої чверті IX ст. до нар. Хр. [Trachsel, 2004] – такий орнамент із волотами, який бачимо на михалківській чотирипелюстковій розетці, не міг мати поширення пізніше IX ст. до нар. Хр.

Зооморфні пластини з заціпками на звороті. До складу Першого михалківського “скарбу” відносять чотири зооморфні пластини із заціпками на звороті. Найбільша з них, яка зображає лежачого вовка з опущеним хвостом і розкритою пащею, сягає у довжину 16,5 см при ширині 8 см і вагою 148 г (рис. 1), дві інших майже однакові, які також, судячи з усього, теж зображають вовків, сягають у довжину всього 10,7 см і 6 см у ширину (рис. 1). Четверта – найменша за розмірами зооморфна пластина, яка, найімовірніше, зображає собаку¹⁷, але молодого із грайливо обернутою назад голівкою (на пластині більша (?) частина хвоста цієї тваринки є обламаною, що не завжди помічають дослідники) [Nadaczek, 1904, s. 17–18]. На трьох найбільших пластинах, які зображають вовків з роззявленою пащею і довгим висолопленим язиком, датуючою ознакою можуть бути (припасовані за допомогою заклепок) круглі медальйони; на менших зооморфних пластинах – їх по двоє, на одній більшій – чотири (рис. 1). В середині медальйонів зображено качині або лебедині голівки, розвернуті вліво і скомпановані у трикветрум (від лат. *triquetrum* – символ руху, пізніше – ранньохристиянський

¹⁵ Хоча І. Свешніков вважав, що дана михалківська чотирипелюсткова розетка зображає квітку жовтої кувшинки-одолень [Свешніков, 1968, с. 21]. На нашу думку, тут зображено інший вид рослини – чотирилисту конюшинку (лат. *Trifolium*, що означає “трилисник”). Квітки у неї невеликі зібрані у вигляді голівки, нерідко прикриті різновидом павлоки. В самій квітці із десяти тичинок дев'ять зростаються нитками, а одна залишається вільною. Ця обставина набирає особливого звучання з огляду на специфічну закономірність у повторюваності на михалківських речах цифри “9”. Чотирилисту конюшинку, яку досить важко відшукати серед таких же але – трилистих квіток, в західній традиції вважається символом удачі (NCV-3e). За переказом, Єва, будучи вигнаною з Раю, взяла із собою саме чотирилисту конюшинку. Ірландський просвітитель св. Патрік за допомогою трилистої квітки конюшинки пояснював Таїнство Пр. Трійці. Із давніх часів відома форма хреста з раменами у вигляді листочків конюшинки, яка в геральдиці дістала назву “хрест боттоні” (формула: лист конюшинки є одним із символів Пр. Трійці, сам хрест є вираженням тої самої ідеї), який також використовувався для позначення Воскресіння Христа [Александрова/www.mythoweek.narod.ru]. З конюшинкою-трилистом тісно пов'язаний трикветр (*Triquetra*) або ж триєдність, який уособлює: 1 – схід, захід і захід Сонця; 2 – життя, смерть і повернення до життя; 3 – земля, повітря, вода; 4 – дух, душа, тіло та ін. Власне з огляду на присутність на зооморфних михалківських пластинах медальйонів з трикветрумами та беручи до уваги зображення михалківської бляхи у вигляді квітки конюшинки-чотирилистика, можемо припускати, що вони уособлюють в собі різні грані якоїсь одної світоглядно-релігійної ідеї.

¹⁶ Саме металеві круглі опуклі бляхи з невисоким розширеним угорі умбоном, які за функціональним призначенням схожі до михалківської чотирипелюсткової розетки, вінчають бронзові шоломи з Тарквінії Монцероцці, Щеціна та ін. пунктів, які датуються початком доби раннього заліза [F.W. von Hase, 1988, p. 196, abb. 1, 2; Hencken, 1971, p. 158–159; abb. 124; Metzner-Nebelsick, 2002, t. I, p. 393, abb. 176; p. 389, abb. 175; p. 394, abb. 177, 1–2].

¹⁷ Про те, що тут зображено власне пса, а не, скажімо, молодого коня, свідчить форма та постава ніг, а також рельєфна лінія внизу ніг, яка, мабуть, імітує закінчення копит. Таких ліній на кінцях лап згадані три зображення вовків на михалківських пластинах, не мають. Також в аналізованій фігурці зображено саме роззявлену пащу, як й на інших трьох пластинах з Михалкова, а не передано конячу морду, здавалось би, з припіднятими у час іржання краями верхньої і нижньої губ (рис. 1).

символ св. Трійці), про що вже згадувалось в літературі [Nadaczek, 1904, s. 17; Свешников, 1968, с. 22–23]. Найближчою аналогією до згаданих михалківських трикветрумів є три прорізних ажурних фалари від кінської упряжі зі скарбу НаВЗ в Біхаругрі на Альфельді, в якому ці фалари супроводжувалися трьохдирчастими псаліями камишовихського типу та шоломоподібною бляшкою чорногорівського типу [Gallus, Horvath, 1939, tabl. XII–XVII; Kemenczei, 1995, p. 339, abb. 7-k; Metzner-Nebelsick, 2002, t. I, p. 349, abb. 161-B)¹⁸, які сьогодні відносять до розвинутого етапу чорногорівської культури [Вальчак, Мамонтов, Сазонов, 1996, с. 34; Ковалев, 2000, с. 151].

Зооморфні пластини (принаймі, три найбільших з них), мабуть, не були фібулами в буквальному розумінні цього слова, оскільки через незначний проміжок між голкою заціпки і внутрішнім боком пластини вони не могли служити для скріплення одягу. Скоріш за все, останні були якимись особливими символами чи відзнаками приналежності до певного культу. Одне з важливих питань, яке постає під час реконструкції першого комплексу, зокрема, наступне: в який спосіб, а, головне, на чому кріпилися ці зооморфні пластини, зрештою, по одній, чи одразу всі разом? Вважаємо, що ці михалківські пластини, не будучи фібулами у буквальному розумінні даного терміну, перш за все, виконували презентативну функцію якогось релігійного культу, були видимими його відзнаками, містична суть яких поширювалась і на особу, яка мали до них дотичність.

Тим більше це могло бути важливим, коли воно стосувалось якихось релігійних церемоній чи процесій, під час яких власне зовнішній ефект від багатства і блиску коштовностей, був особливо важливий. І, все таки, чому три найбільших зооморфних пластини з Михалкова мали, на наш погляд, носитися усі разом (найімовірніше – одна над другою), а не по одинці? Мабуть, через те, що письмові джерела періоду архаїки, оповідаючи про роль образу вовка/собаки в культових сакралях близьких за рівнем розвитку спільнот (скажімо, у супроводжені тих чи інших божеств – див. нижче), у більшості випадків повідомляють не про одного пса, а про кількох собак (завжди у множині).

Тому для людей тої пори зрозумілим мало б бути зображення одразу кількох таких псів, які були образним носієм якоїсь ідеї. Зрештою те, що три михалківські зооморфні пластини, які зображають лежачих вовків, виконані у двох, схожих за стилем, але дещо відмінних ракурсах, до певної міри підтверджує таке припущення.

Штандарт з Михалкова: його елементи, система кріплення і аналогії (щодо способу використання зооморфних пластин з Михалкова). В Першому “скарбі” з Михалкова трапилася (як назвав їх пізніше один з дослідників) “пара особливих предметів” і які відтоді й майже до сьогоднішнього дня вважалися “оздобами руків’я меча або кинджала” [Nadaczek, 1904, s. 20; Свешников, 1968, с. 25].

Довжина кожного з цих виробів по 4,3 см, при цьому кожен з них представляє собою дві, з’єднані за допомогою короткого стержня, невеличкі півкулі, на протилежних кінцях яких розміщені взаємоперпендикулярно дві, майже однакової довжини спарені пластинки. Кожна з них з одного кінця має вигляд двох, роз’єднаних вузькою щілиною щитків, які прикрашені напаяними чи наклеєними спіралезакрученими дротиками, а з протилежного боку – парою трапецієподібних (з півкруглою виїмкою із зовнішньої сторони) видовжених пластинок, які на зовнішніх кінцях з’єднані між собою. З обох боків вищезгаданих півкуль є глибоко “втиснуті” у середину рельєфні зображення рівнораменних хрестів з “Т”-подібним закінченням ramen (рис. 4, вгорі; 1).

¹⁸ В трикветрумах з Михалкова і Біхаругри іноді вбачають голівки звірів, а не водоплаваючих птахів. Як правило, такі припущення висловлюють дослідники, які прихильні до теорії панномадизму в центральноєвропейській археології початку ранньозалізної доби [Chochogowski, 1993, s. 110; Ковалев, 2000, с. 151 та ін.].

Рис. 3. Загальний вигляд на декорування чоловічих строїв з Михалкова (реконструкція М. Бандрівського і М. Білика; рисунок М. Білика)

Fig. 3. A general view of decorating of men's clothes from Mykhalkiv (reconstructed by M. Bandrivskyi and M. Bilyk; picture by M. Bilyk)

в місці дугастої виїмки на верхньому краю михалківського тримача-фіксатора (всередину між двома трапецієподібними пластинами) протягалось, мабуть, маленьке кільце, вперек якого протягалось друге, але вже більше кільце, в яке власне й просовувалась перекладина дерев'яної хоругви (рис. 1). Обидва кільця для тримачів-фіксаторів мали виготовлятися напевне із більш стійкої для навантажень бронзи, оскільки жовтий метал для таких цілей не годився: через його м'якість кільця б просто прогиналися. Подібні за зовнішніми обрисами штандарти засвідчено майже в усіх цивілізаціях Стародавнього Світу (див. нижче).

Михалківський штандарт міг мати вигляд прямокутного шматка полотнища, яке було підвішане до деревка на поперечній перекладині власне за допомогою двох симетрично розташованих вищезгаданих тримачів-фіксаторів (рис. 4, вгорі; 1). При цьому, кінці полотнища штандарту були запущені у вузький роз'єм між обома спіралеподібними щитками і фіксувалися (приклепувалися) за допомогою штифта, який з обох сторін на півсферичних опуклостях закінчується рівнораменними хрестиками з "Т"-подібним закінченням рамен. Саме полотнище штандарту мусіло мати на собі якісь відзнаки чи зображення, для демонстрування яких властиво штандарт і призначався. На наш погляд, цими зображеннями на штандарті могли бути

Справа з визначенням ймовірного функціонального призначення цих золотих предметів з Михалкова почала змінюватися щойно з 1998 р., коли вперше було висловлено здогад про призначення їх як застібок для пояса або для намиста [Kossack, 1998, p. 194]. Нещодавня спроба пояснити призначення цих двох михалківських виробів (і подібних до них, теж золотих предметів зі скарбів з Далі і Салонта), як кліпси-заклими для вух [Ковалев, 2000, с. 151], також, як і вищенаведене припущення Г. Коссака, вважаємо помилковим, оскільки щілини на вищезгаданих двох михалківських предметах, в які, в такому разі, мали б входити мочки вух, становлять всього 1,5–2,0 мм [Свешников, 1968, рис. 4, 9], що, очевидно, унеможлиблює таку їхню інтерпретацію. На наш погляд, ці два предмети з Першого михалківського "скарбу" (рис. 4, вгорі; 1), з огляду на явне призначення їх щось утримувати у підвішеному стані (про що свідчить взаємне розміщення прорізів і декоративних елементів), призначались для утримання полотнища ритуального штандарту. Для цього

три найбільших зооморфних пластини з Михалкова, найбільша з яких довжиною 16,5 см знаходилась по середині, а дві інші – довжиною по 10,7 см, зверху і знизу (рис. 1)¹⁹.

Історичні паралелі до штандарту. Словник релігій Верталета описує штандарт як фетиш, який найчастіше використовували під час війни і в державних ритуалах, як гарант перемоги і уособлення величі, а також як символ і атрибут богів і, який щойно в пізніші часи став суто військово-політичним символом. Якщо висловлене вище припущення щодо існування серед речей Першого михалківського скарбу предметів, які могли бути елементами ритуального штандарту (два тримачі-фіксатори і три великих зооморфних пластини у вигляді вовків), то, в такому разі носія цього штандарту можна в чомусь уподібнити до сигніфера (лат. *Signa* – знак, *for* – нести), тобто молодшого офіцера у давньоримській армії, який ніс емблему когорти або легіона (сигнум), що вважався святинію і який часто був прикрашений фаларами – дисками і медальйонами²⁰. В Стародавньому Єгипті використовували щонайменше три типи штандартів, перший з яких представляв собою зображення богів і символи окремих божеств. Такий штандарт відігравав велику роль в культурі царя і такі штандарти несли зі собою жерці під час процесій. Коли володар помирав, то його супроводжували на останньому земному шляху власне штандарти богів, які мали збірну назву: “проводи Гора”. Причому першим несли штандарт Упуаута, божественного “відкривача шляху” і покровителя померлих, який мав вигляд собакоголової істоти²¹. В той час відомі й особисті штандарти, які належали царям передньосхідних держав. Так, Філістрат згадує про золотого орла – символа перських царів, в т.ч. Кіра. Історичні хронічки зберегли згадки про особисті символи Камбіза, Ксеркса, Дарія (VI–V ст. до нар. Хр.).

Центрально- і східноєвропейські паралелі. Якщо прийняти припущення про використання трьох зооморфних михалківських пластин із заціпками як свого роду ритуальних емблемоносіїв, то в такому разі до них можемо знайти аналогії. Так, наприклад, крупна бронзова пластина у вигляді відпочиваючого бика з підкуленими під живіт ногами, яка була обтягнута листовим золотом, виявлена С. Мазаракі в кургані ранньоскіфського часу біля хутора Шумейки на Лівобережному Придніпров’ї. З тильного боку, там, де у михалківських зооморфних пластин є заціпка, у пластини з Шумейок є спеціальний штифт для закріплення [Ильинская, 1968, с. 44, рис. 22, внизу]²². Так само, і бронзова зооморфна пластина у вигляді вовка з хижо роззявленою пащею, яка походить зі скарбу в Далі із Верхнього Придунав’я, також була обтягнута золотою фольгою [Parvan, 1926, tabl. XVI, fig. 4]. А, судячи з відсутності на ній елементів кріплення, вона нашивалась, або в якийсь інший спосіб прикріплювалась до якоїсь цупкої основи. Той факт, що разом з зооморфною пластиною зі скарбу в Далі знайдено також і золотий тримач-фіксатор, який функціонально споріднений з двома вищерозглянутими фіксаторами з Михалкова, підсилює висловлене припущення про призначення таких предметів

¹⁹ Розміщення трьох зооморфних пластин з Михалкова в якості фібул на якомусь церемоніальному вбранні слід, напевне, відкинути, оскільки такої величини пластини (за умови їх компонування втрику) виготовлялися для сприйняття на якійсь іншій підоснові, якою й міг бути свого роду ритуальний штандарт.

²⁰ В бою такий штандарт охороняли відбірні когорти, а в мирний час його зберігали нарівні з державними святинями. Втрата такого штандарту несла за собою сувору кару – розформування всього легіону (4–5 тис. осіб) і страту кожного десятого легіонера (т.зв. децимування). Цікаво, що у римській кавалерії був драконарій – спеціальний воїн, який носив штандарт у вигляді дракона (лат. *drako*), що являв собою бронзову голову, тло з тканини, а ззаду – пустотілий розтруб теж з тканини, що нагадував хвіст. Повітря, проникаючи в пащу, проходячи через тіло, виходило через хвіст, що розвивався. Всередину драконячої пащі вставляли якийсь інструмент, що випускав свист (письмові джерела повідомляють, що коли кавалерія йшла в атаку, то такі дракони видавали виючі звуки).

²¹ Упуаут – особливе давньоєгипетське божество у вигляді людино-вовка, у якого був особливий культ з центром у місті Ассіут, який греки називали “вовче місто” – Лікополіс. В ритуал культу Упуаута входила урочиста процесія перед виходом фараону з палацу. Перед процесією несли святкові штандарти, із зображенням божества-вовка. Такі ж штандарти супроводжували містерії, які були присвячені культу Осіріса.

²² Цікаву знахідку – золоту пластину у вигляді схематичної голови бика з великими рогами – виявила І. Фабриціус 1938 р. на Шарпівському городищі у пониззі р. Тясмин [Фабриціус, 1949, с. 96; Ольговський, 2009]. С. Ольговський, називаючи цю пластину Букранієм, зауважує, що оскільки вона не завершена, то це, очевидно, місцевий виріб, який свідчить про наявність автохтонних металургійних виробництв і торевтики.

саме як елементів ритуальних штандартів. Такі тримачі фіксатори могли утримувати полотнище на поперечній перекладині, яка кріпилася вгорі древка штандарту.

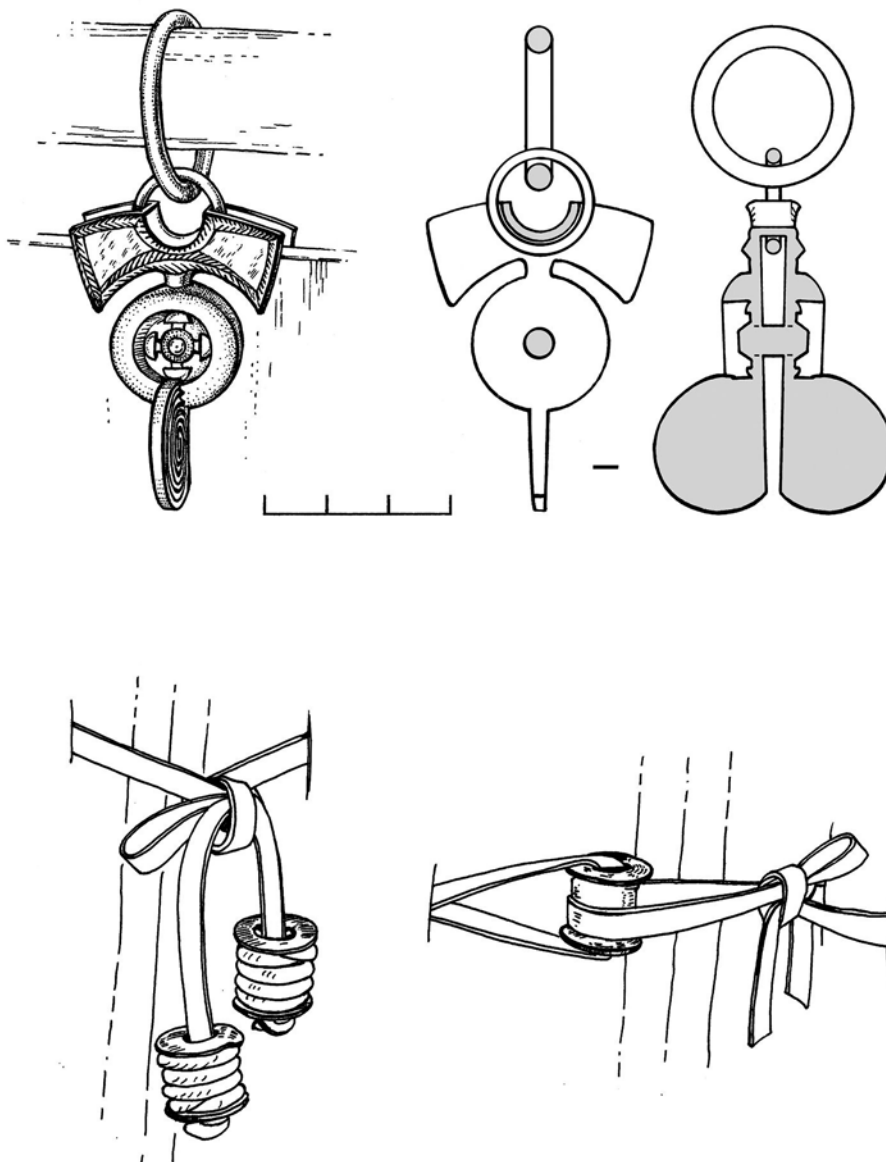

Рис. 4. Вгорі – загальний вигляд на один із золотих ухватів-фіксаторів з Першого михалківського “скарбу” та його технічна характеристика і пропонуване використання (графічна реконструкція за М. Біликом); внизу – котушко подібні золоті про низки з Першого михалківського “скарбу” та спосіб їх використання в якості зав’язок на шкіряному обладунку (графічна реконструкція М. Білика)

Fig. 4. Above is a general view on one of the gold holders-fixing from First Mykhalkiv “hoard”, its technical description and offered use (a graphic reconstruction by M. Bilyk); down – spool-like gold puncture from First Mykhalkiv “hoard” and method of their using as lacing on leather armor (graphic reconstruction by M. Bilyk)

Схожий, однак менш вишуканий за формою тримач-фіксатор і теж із жовтого металу, відомий із Салонту в Східній Угорщині. Резюмуючи вищенаведене, відмітимо, що маркування місць виявлення золотих або позолочених зооморфних пластин (Михалкове, Далі) і тримачів-фіксаторів з того ж металу (Михалкове, Салонт, Далі) не лише підтверджують входження цих речей до одного комплексу (в даному випадку, штандарту), але й віддзеркалюють ті давні комунікації між тогочасною голіградською культурою Верхнього Придністров’я і культурами Адріатичного узбережжя і прилеглого Верхнього Придунав’я.

Вже стало традиційним співставляти і порівнювати звіроподібні істоти на фібулах з Михалкова із бронзовою бляхою у вигляді хижака зі скарбу біля Далі в Хорватії [Parvan, 1926, tabl. XVI, fig. 4]. На наш погляд, зооморфні знахідки з Михалкова і Далі – різночасові з тим, що михалківська є ранішою, а хижак з Далі – є пізнішим і представляє собою репліку на один з тогочасних образотворчих канонів, який був вироблений в НаВЗ і побутував також в наступному періоді НаС1. Доказом цієї різночасовості вважаємо дві ознаки: перша – в той час як декоративні розетки на тілі михалківських звіроподібних істот є приклепані і кратні “7” (що є ранньою ознакою – див. нижче)²³, то на блясі з Далі тіло хижака вкрите дев’ятьма вигравіюваними кілечками з крапкою в центрі. Тобто, в такій самій кількості, як і кількість солярних знаків на діадемі з Михалкова, яку зараховуємо до “пізньої” групи коштовностей. На цих пізніх михалківських виробих періоду НаС1 металеві аплікації, як і на предметах зі скарбів з Фокору, Далі, Пуштагатван, Михаєні-Боарта та ін, вже не практикувалися, а зображення, які наносилися, були вже кратні “9” (див. нижче). Підтверджує таке хронологічне співвідношення зооморфних речей з Михалкова і Далі також й той факт, що в скарбі з Далі трапився тримач-фіксатор на зразок зажима з вписаним усередину **прорізним** рівнораменним хрестом, подібні до якого прорізні рівнораменні хрести бачимо на браслеті з другого комплекту (рис. 2), що відноситься до “пізньої” групи з Михалкова та на інших предметах з Верхнього і Середнього Придністров’я з початку НаС1 (хрестоподібні бляхи-розподільвачі для перехресних ремнів оголів’я зі скарбу в Голіградах, на орнаментованій піксиді з Нагорян та ін. I, звичайно, вписане в силует хижака з Далі ще одне – менше зображення тварини – є однозначно пізньою ознакою (принаймі, пізнішою за михалківські зооморфні фібули), оскільки така манера “вписувати” одного звіра в силует іншого стає відомою на Середньому Придніпров’ї шойно з другої половини – кінця VIII ст. до нар. Хр., наприклад, на парі зооморфних пластинок з кургана № 2 Жаботина [Ильинская, 1975, табл. VI, 5–6].

Проблема зооморфізму, орнітоморфних елементів та їх поєднання на собакоподібних пластинах з Першого михалківського “скарбу”. Вже перші дослідники цих михалківських зооморфних пластин зауважили, що зображені на них звірі представляють собою хижаків (пса або вовка). Однак, через те, що ці хижакі зображені дещо схематично, то в той час прийшли до думки про неможливість встановити їхню видову приналежність [Nadaczek, 1904, s. 16]. В будь-якому разі усі звірі, які зображені на трьох найбільших пластинах з Михалкова, представлені в момент чатування з опущеним униз хвостом (рис. 1). Якби митець хотів відобразити в цих михалківських істотах агресію, то зобразив би їх з більш випрямленими лапами, можливо, в момент бігу або нападу і, обов’язково, з випрямленим (якщо мався на увазі вовк) або ж закрученим догори (якщо пес) хвостом²⁴. Про те, що три найбільших зооморфних пластини зображають власне вовків, вказує кілька анатомічних особливостей, а саме: сильно виражена холка і маклохи (клуби)²⁵. Натомість, четверта зооморфна пластина з Михалкова зображає не молодого коня, про що свого часу припускали К. Гадачек (1904), І. Свешніков

²³ Причому, тіло найбільшої звіроподібної істоти на одній з михалківських фібул вкрито 21 декоративною розеткою, а самі розетки не лише відрізняються між собою за формою (14 з них мають під трикутну форму, а 7 – підквадратну форму), але й за місцем їх розташування. Так, складнішими за будовою – шістьма підквадратними розетками вкрита лише “паша” звіра з висолопленим язиком. А щоби довести кількість підквадратних розеток на тілі михалківської найбільшої істоти до край необхідного тут числа 7, то останню з цих підквадратних розеток – сьому, давній митець примостив на згині задньої лапи істоти. В більш пізніх (за часом створення) речах з Михалківських “скарбів”, наприклад, таких як велика діадема (рис. 6), такі розетки вже не виготовлялися окремо і їх не наклепували зверху на виріб, а просто витискали на золотій блясі зі середини. З того факту, що найменші розетки на згаданій діадемі з Михалкова таки повторюють форму розеток на зооморфних фібулах, можемо припустити, що її (велику діадему) виготовили пізніше і спеціально в стилі, в якому були орнаментовані зооморфні михалківські фібули.

²⁴ В той момент, коли у хижака паша роззявлена перед нападом або ж в обороні, то хвіст в цей момент і у вовка і в собаки ніколи не є опущений, а навпаки – випрямлений чи задертий догори. Хвіст у спокійному положенні – так, як це ми бачимо на трьох зооморфних михалківських пластинах – це ознака розслаблення і відпочинку.

²⁵ За визначення виду тварин на трьох найбільших зооморфних пластинах та одній фібулі з Михалкова, висловлюю глибоку вдячність кандидату ветеринарних наук, старшому викладачеві Львівського університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. Гжицького п. В. Каплінському.

(1968) та ін., а молодого собаку. В зображеній тут тварини чітко передано власне широко роззявлену пащу як на трьох вищезгаданих зооморфних пластинах, а не конячу морду. Крім того, в такий спосіб піднятий хвіст у поєднанні з розвернутою назад головою, має пес в стані грайливості. З цією позою чатування михалківських звірів різко контрастує, здавалось би, непомірно роззявлена у трьох з них “паща” з довгим висолопленим язиком. Однак, незважаючи на свої явно перебільшені розміри, ця “паща” не жахає, не загрожує, в ній немає жодних ознак агресивності і жорстокості, до яких ми звикли споглядаючи численні серії хижаків на пам’ятках періоду ранньоскіфської архаїки і асиро-урартського мистецтва. В чому річ?

Справа, мабуть, в тому, що давній митець зумисне не відобразив у цих, здавалось би, “хижо роззявлених пащах” звірів з Михалкова жодного ікла чи, бодай, зуба, що у всі часи було обов’язковим елементом при образному відтворенні кровожерливого хижака. Та й відігнуті кінці верхньої і нижньої щелеп на зображеннях трьох михалківських звіроподібних істот, явно не додають агресивності самим персонажам, а навпаки – значно пом’якшують і гармонізують увесь силует (рис. 1). З цього робимо два важливі висновки: 1 – давній митець зумисне хотів уникнути в зображеннях михалківських звіроподібних істот (на пластинах) будь-яких не те, що елементів, а навіть натяків на жорстокість, готовність до терзання і т.п.; 2 – відсутність на мордах розглядуваних істот основних ознак і символів хижацтва – ікол і гострих зубів, не дає підстав розглядати ці михалківські широко роззявлені “пащі” пащами хижака в реальному розумінні цього слова. Припускаємо, що цим “умиротворенням” – відсутністю ікол і зубів в образі, здавалось би, завжди агресивних істот (собак/вовків), давній митець переслідував певну мету. Яку саме, допомагають зрозуміти круглі медальйони з трикветрумами із качиних або лебединих голівок, які не випадково і явно не з орнаментальною ціллю були прикріплені до тіл трьох звіроподібних істот з Михалкова (рис. 1). Ці голівки водоплаваючих птахів відображають ту ж саму ідею спокою і умиротворення. Звідси постає наступне питання: чи немає між ними – голівками птахів на медальйонах і тим, що, на перший погляд, видається пащами – якогось зв’язку? Іншими словами, якщо давній митець вважав за потрібне розмістити на поверхні найбільшої з михалківських звіроподібних істот, яка служила, мабуть, ритуально-символічною відзнакою, аж чотири медальйони з 12 (!) пташиними голівками, то що заважає припустити, що й у випадку із зображенням пащі в цих звіроподібних істот, давній митець (оминувши відтворення хижих ікол-зубів) наблизив їх (пащі) сприйняття вже як “широко роззявлених дзьобів із висолопленими язиками”²⁶. Звичайно, тут ще зарано говорити про яесь синкретичне об’єднання в один образ звіроподібної істоти з пташиним дзьобом, однак, саме свідоме і цілеспрямоване ігнорування давнім митцем мотиву “хижо роззявленої пащі з гострими іклами”, все ж таки не дозволяє зараховувати ці михалківські істоти однозначно до собак або вовків. На наш погляд, перед нами зачатки образного відтворення (створення?) синкретичної істоти, яка за своїми властивостями мала б займати місце між світом тварин і світом водоплаваючих птахів, між видом качок/лебедів і видом собак/вовків²⁷.

Непрямим доказом того, що перед нами не зовсім реальний, а синкретичний праобраз щось на зразок майбутнього “птаходзьобого собаки” доводить те, що замість зображення правдивої пащі з гострими іклами, перед нами навіть не паща (бо обидва її кінці задерті назовні, як *дзьоб у крякви*), а широко розкритий “пащо-дзьоб” з висолопленим язиком. І саме ця дивна фігура, яка візуально відіграє основну роль при спогляданні, очевидно спеціально була позначена на тілі михалківської істоти іншими – *підчотирикутними* декоративними приклепанними розетками в кількості 6 шт., в той час як інші деталі тіла цієї істоти (окрім місця

²⁶ Пригадаймо тут передкавказьке прорізне навершя періоду архаїки з ульського кургану № 1, яке увінчане грифоноподібною голівкою з хижо висолопленим язиком, а також два прорізних навершя з кургану № 1 з хутора Говердовського, які зображають вухастих звірів з широко розкритою пащею та ретельно вимодельованим язиком [Канторович, Эрлих, 2006, с. 182–183, кат. 46–47].

²⁷ Цікаву паралель в цьому плані представляє собою бронзове навершя з-під Дніпропетровська (т.зв. навершя Папая), на якому під пластичним відтворенням птахів з розпростертими крилами зображені фігури собак/вовків і теж зовсім неагресивного вигляду із стуленими мордами і опущеними хвостами [Граков, 1971, с. 84].

згину задньої ноги), прикрашені схожими, але – *підтрикутними* декоративними розетками в кількості 14 шт.

Використовуючи по відношенню до трикутників на вищезазначених михалківських зооморфних пластинах назву “медальйони з трьома вписаними усередину качиними або лебединими голівками” або ж назву для трьох найбільших зооморфних пластин як праобраз майбутнього “птаходзьобого собаки/вовка”, слід наголосити, що в цьому контексті зображень з Михалкова мова йде лише про водоплаваючих птахів.

Причому, зображення цих водоплаваючих птахів настільки тісно вплелось в образотворче мистецтво пізньобронзової доби (казан з Кунісівець) та Гальштатського Світу, що орнаментацийний стиль того часу з цими специфічними орнітоморфними акцентуаціями називають Hallstattvogel, тобто “гальштатський водоплаваючий птах”.

Елементи стилю Hallstattvogel були поширені також в дещо пізніший час на Придніпров’ї, а ширше – на Правобережжі, про що свідчать бронзові прорізні навершя які зображають водоплаваючих птахів з кургану № 5 Попівки, з кургану № 2 Малої Лепегихи та, можливо, в дещо трансформованому вигляді з Чортomla, Краснокутського та Олександрівського курганів [Переводчикова, 1980, с. 29, рис. 3, 11; с. 33, рис. 10, 7, 12–14; с. 27, рис. 1, 8]. Взагалі, присутність образу водоплаваючого птаха на цього типу прорізних навершя в Українському Лісостепу та його зв’язок з ритуальною символікою гальштатських культур, є надзвичайно цікавим і потребує окремого вивчення.

Ще одним доказом того, що усі три найбільших зооморфних пластини з Михалкова являють собою синкретичних ірреальних істот (з праобразу яких пізніше міг розвинутися образ т.зв. птаходзьобих собак – див. нижче), є те, що голови у цих істот, а також у пластині із зображенням коника або молодого собаки, показані без чітко виокремлених *очей*.

На тому місці, де у них мали б бути очі, по всьому тілу розкидані більш-менш однотипні медальйони і розетки. Це могло бути продиктовано вимогами культу того часу, який забороняв зображати саме таких синкретичних істот з очима. Те, що ця ритуальна вимога із заборонаю

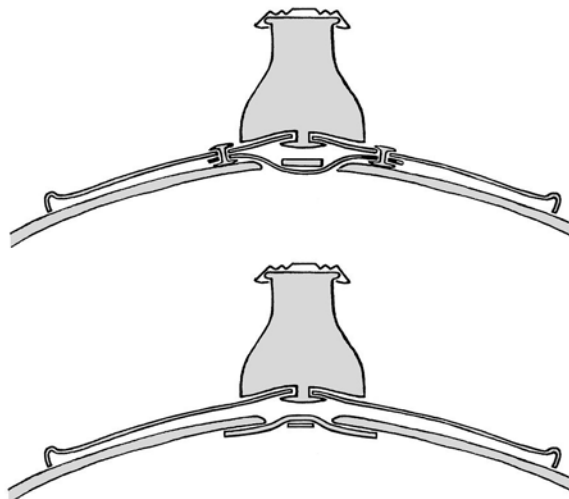
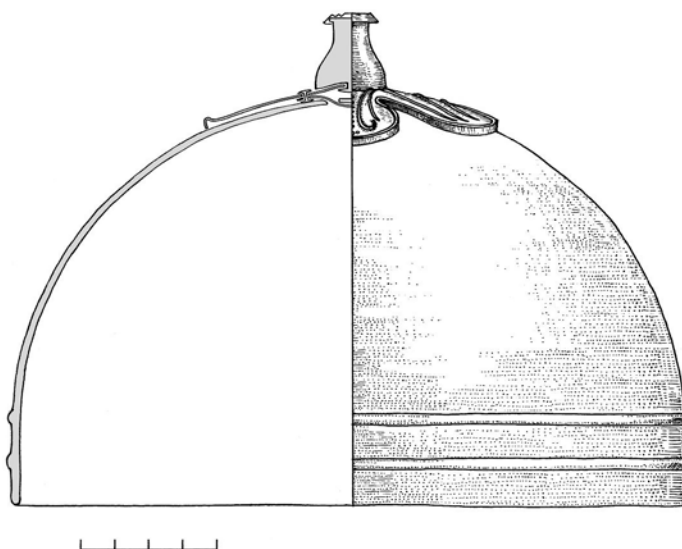

Рис. 5. Чотирилиста золота бляха з Першого михалківського “скарбу” та графічна реконструкція її використання в якості декоративного навершя церемоніального шолому (за М. Бандрівським та М. Біликом)

Fig. 5. Gold plate with four leaves from First Mykhalkiv “hoard” and graphic reconstruction of its using as decorative upper part of ceremonial helmet (by M. Bandrivskyi and M. Bilyk)

зображати очі, яка була втілена на михалківських зооморфних пластинах не була на той час випадковою, а представляла собою добре розроблену і тривку в часі систему релігійно-образотворчих канонів, свідчить повторюваність, а, отже, і “живучість” цієї традиції на Верхньому і Середньому Придністров’ї навіть ще в VII ст. до нар. Хр.²⁸ Можливо, традиція уникати зображення очей у таких синкретичних істот була обумовлена вірою у можливість того, що через очі (якби такі були показані на даній істоті) вона могла б втратити свою містичну силу, тобто тоді ці вироби могли б перестати захищати свого господаря, іншими словами, втратили б свою людинозахисну функцію²⁹. Завершуючи пасаж про елементи образу “птаходзьобих собак”, зауважимо, що, беручи до уваги повідомлення Есхіла про грифів як про “птаходзьобих собак Зевса” (Прометей, 803), а також роз’яснення Геродота, що “на скіфській мові Зевс – це Папай” (що значить “Отець”), можна припустити, що у військових підрозділах тих передскіфських вершників з Верхнього і Середнього Придністров’я, які, судячи з усього, здійснювали рейди не лише в прилеглі країни Центральної Європи, але й у Передню та Малу Азію, прошарок старших військових чинів міг ототожнювати себе власне з такими вірними “птаходзьобими псами” верховного божества, від якого залежало їх благополуччя в походах. Тут доречно нагадати, що етимологія імені “Колаксай” (Колак), який був онуком Зевса/Папая, означає “володар молодих собак”³⁰. Ці “молоді собаки”, як припускає Ю. Колосовська, й дали назву племені сколотів [Колосовская, 1982, с. 52]. Таким чином, є підстави припускати, що три зооморфних пластини з Першого михалківського “скарбу”, могли не тільки використовуватися під час релігійних ритуалів, але й могли бути видимою ознакою приналежності цієї (вінценосної?) особи до виїнятого, за своїми правами і обов’язками, привілейованого прошарку жрецтва або ж вершницької аристократії. Останні, будучи під покровительством самого божества і входячи до його свити, довгий час залишались однією з найбільш тривких і культуровизначальних спільнот на заході Українського Лісостепу.

Числова символіка у зооорнітоморфних образах з Михалкова у контексті проблеми хронології Першого і Другого михалківських “скарбів”. З вищенаведеного можемо зробити припущення, що відносити знахідки з Першого і Другого михалківських “скарбів” до якогось одного вузького часового проміжку – найчастіше лише НаВЗ або лише НаС1, все ж ризиковано. Серед михалківських коштовностей виразно виділяються групи предметів, які могли бути виробленими і використовуватися лише в кожному з вищеназваних періодів (див. вище). У співставленні з висловленими вище припущеннями про ймовірність відкриття в той час в Михалковому кількох незадокументованих комплексів (поховань?), знахідки з яких під час перепродажу були перемішані, питання різночасовості окремих частин обох Михалківських “скарбів” видається цілком вірогідним. Можемо висловити навіть здогад, що “рання” і “пізня” групи знахідок з Михалкова є віддзеркаленням релігійно-світоглядних традицій, які були поширені в Центральній і Південно-Східній Європі впродовж НаВЗ і в першій половині НаС1. Мова у випадку з Михалківськими “скарбами” не може йти про дві різні за часом системи

²⁸ Мається на увазі кістяне навершя псалія із Залісся Боршівського району Тернопільської області (одне з сусідніх з Михалковом сіл), на якому в стилізованій манері зображено грифоподібну голівку з високим стиснутим з двох сторін дзьобом і двома прямими бичачими (!) рогами, які *закривають* собою очі істоти [Могилов, 2008, с. 29, с. 271, рис. 56, 23; Бандрівський, 2010]. Зауважимо також повну відсутність очей на всіх чотирьох прорізних зооморфних навершях із кургану Коцюбинчики II, хоча на них майстерно і доволі виразно показані проріз мордочок і ніздрі цих тварин [Бандрівський, 2009, с. 216–219, рис. 1–4; 2009а, с. 33, рис. 3, с. 34, рис. 4].

²⁹ Чи не через саме такі думки й виник згодом образ грифоподібної істоти з баранячими рогами, які охоплюють її очі, ніби захищаючи від чогось (наприклад, кістяне навершя псалія з Ніври). Якщо ці припущення виявляться більшменш правдоподібними, то тоді, можливо, вдасться дещо звузити район пошуків ймовірної появи першого праобразу т.зв. “грифо-барана”, оскільки вірування в подібну здатність очей на зображеннях, є чужою для ірано-кочівницького середовища, натомість, добре відома в центральноевропейських культурах Гальштатського Світу [Бандрівський, 2010].

³⁰ Кількома століттями пізніше Валерій Флак також писав, що “Колак – син Юпітера”. Надзвичайно ефектне, однак до сьогодення так детально і не опрацьоване в науковій літературі бронзове навершя з Лисої Гори з околиць Дніпродзержинська, яке зображає оголену фігуру божества в оточенні птахів і 16 фігурок собак/вовків, може бути використано як один з доказів правомірності ототожнення собак/вовків і птахів (хижих?, водоплавних?) з культом бога Папая.

релігійних вірувань, які засвідчені результатами числового аналізу (кількості тих чи інших елементів) на коштовностях з Михалкова.

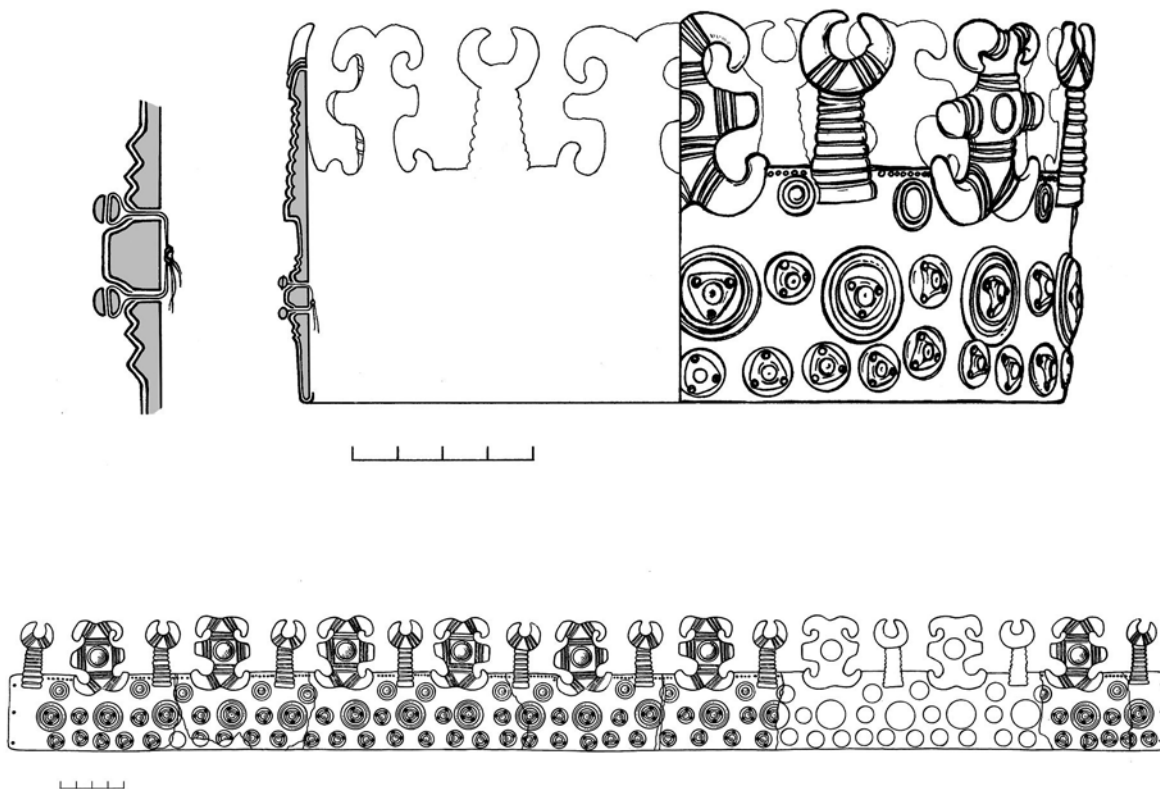

Рис. 6. Біметалева діадема з Першого михалківського “скарбу”. Темним кольором позначено бронзовий каркас – втрачену частину діадеми, а контуром – зовнішнє покриття цього каркасу тонколистовою золотою фольгою (за М. Бандрівським та М. Біликом)

Fig. 6. Bimetallic diadem from First Mykhalkiv “hoard”. A dark color is marks bronze framework – lost part of diadem, and by a contour – external coverage of this framework by thin gold foil (by M. Bandrivskyi and M. Bilyk)

1) На предметах “зооорнітоморфної” групи з Михалківських “скарбів” (I комплект) – на всіх чотирьох зооморфних пластинах, повторюються числа “3”, “7” і “21”. Саме такою є кількість приклепаних округлих розеток на більшій і двох менших фігурах собак та на фігурі молодого грайливого собаки. Звичайно, спокусливо пов’язувати цю числову закономірність із зміною фаз Місяця, а ширше – із лунарною символікою ($3 \times 7 = 21$)³¹, календарем і ритуальними обрядами, які з цим пов’язані, однак, для цього потрібні додаткові докази (приміром, про існування у місцевому середовищі потреби в цьому чи подібного рівня знань). Відзначимо лише, що дана повторюваність на михалківських зооморфних пластинах і фібулі числа “7” може бути використана як одна з датуючих ознак, оскільки відображає один з аспектів ідеологічних вірувань, які після НАВЗ вже не практикувалися³².

³¹ Хоча, на менших зооморфних михалківських пластинах, які зображають вовків сім маленьких розеток плюс два більші медальйони в сумі дають число 9, яке виразно представлене в II-му, як вважаємо, дещо пізнішому комплекті (обкладка діадеми, мисочка-чара та ін.).

³² Про широке розповсюдження в цей і раніший період особливого ставлення до числа “7” в ритуальному обряді “захоронення” скарбів, свідчить, наприклад, наявність у верхньодністровських скарбах з Руди на Опіллі і Волоки на Покутті, по 7 кельтів. Також по сім кельтів входило до складу скарбів НаА з Бортник і Рацібора, сім браслетів було у скарбі зі Свіняр [Blajer, 2001, s. 328, 333, 335; Павлів, 2006, с. 260]. На оборонному поселенні лужицької культури в Стробіні (пд. Польща) в підніжжі валу в ямі, накритій великим каменем, знайдено вотивний скарб періоду НАВ2-3, до складу якого входило сім бронзових шийних гривен, покладених одна на одну, поміж них – сім бронзових браслетів та ін. [Kaszewski, 1987, s. 79–99; Павлів, 2006, с. 260]. Скарб з Чорного Потокіу на Українському

2) На предметах із яскраво вираженою “хресторівнораменною і солярною символікою” з Михалківських “скарбів” (II–V комплекти) числова закономірність вже дещо інша – на них особливо часто повторюється “дев’ятизначність”, наприклад: дев’ять витиснутих зі середини сегментоподібних перлин на боках чаші; дев’ять композицій з парами баранячих рогів (див. нижче) підносилися у верхній частині михалківської великої діадеми (рис. 6). Ця “дев’ятизначність” не так яскраво ще відображена на михалківських зооморфних виробках (хоча сім маленьких розеток на тілі кожного з менших за розмірами зображень вовків плюс по два великих медальйони на кожному з них все одно дає в сумі 9), які ми трактуємо дещо ранішими за часом. І, врешті, дев’ять фігур у вигляді рівнораменного хреста вписано у зовнішнє обрамлення михалківського браслету, кінці якого закінчуються парами баранячих рогів з протуберанцями під ними³³. Така числова закономірність може вказувати на інший, можливо, лунарний чи солярний культ, образним втіленням якого і міг виступати рівнораменний хрест дев’ять іпостасей якого бачимо вписаними у михалківський прорізний браслет (рис. 7–9). Чотири таких хрести викарбувано на приймачі однієї з аркоподібних михалківських фібул та на двох у тримачах-фіксаторах до штандарту з Першого михалківського “скарбу”. На Верхньому і Середньому Придністров’ї зображення такого типу рівнораменного хреста побутує і пізніше в т.ч. до другої чверті-середини VIII ст. до нар. Хр. (наприклад, бронзові хрестоподібні бляхи для перехресних ременів оголів’я з Голіградського скарбу). Отже, з вищенаведеного можемо припустити, що серед речей Михалківських “скарбів”, зокрема серед оздоб I та II комплектів, є низка вузькодатованих предметів, які, як можемо припустити, могли використовуватися під час різних ритуальних дійств у двох різних часових проміжках: в НаВ3 (950/920–820 pp. до нар. Хр.) і на початку НаС1 (після 820 pp. до нар. Хр.).

Другий комплект – металеві деталі з Першого михалківського “скарбу” від оздоблення одягу служителя культу (жерця ?) (період НаС1а, тобто, пр. 820 – сер. VIII ст. до нар. Хр.).

Другий комплект (церемоніально-ритуальний) міг включати в себе щонайменше шість предметів: нашійну гривну, церемоніальний “ланцюг” з нашивною гладкою конічною бляхою, два браслети, а також глибоку мисочку-чару на кільцевому піддоні з дев’ятьма витисnutими зі середини опуклими “перлинами” на бочках (рис. 2). Нижній край михалківського церемоніального шолома могла облягати по периметру металева орнаментована полоса, яка одночасно слугувала й діадемою (рис. 5).

Гривна, яка входить до II комплекту з Михалкова, має розімкнуті і ледь потовщені кінці і сягає в діаметрі 18,5 см [Nadaczek, 1904, s. 20, tabl. X, 3]. На кінцях гривна орнаментована 5 більшими і вилитими разом з нею нерухомими “перлінками”, які розмежовані тонкими кружечками (рис. 2). Аналогій даній гривні, незважаючи на її, здавалось би, простоту форми і скромну вишуканість, ми не знайшли. Вкажемо лише, що такий елемент декору як чередування “перлинок” або лише тоненьких кружечків з’являється, наприклад, на шпильках в сусідньому Потиссі (південно-східній Паннонії), щойно в ранньому гальштатському часі (горизонт IIIa для групи Фюзешабонь-Мезочат, що в класифікації К. Метцнер-Небелсік передує періоду НаС1, але більшого різноманіття орнамент в цьому стилі набуває на шпильках власне в часі останнього [Metzner-Nebelsick, 2002, t. I, p. 427, abb. 191].

Закарпатті, який відноситься до НаВ3, складався з семи бронзових мечів, які були покладені сторчма у яму [Попович, 2002, с. 74; Павлів, 2006, с. 261].

³³ Те, що числу “9” та рівнораменним хрестоподібним фігурам в часи виготовлення “пізньої” групи Михалківських коштовностей місцеве населення надавало якогось особливого значення, свідчить орнаментована дев’ятьма трикутниками по нижньому краю і хрестом мальтійського типу в центрі денця дуже оригінальна піксіда, орнамент на якій затертий білою пастою. Вона знайдена у житлі 1 на поселенні пізньочорноліської (непоротівської) групи пам’яток в урочищі “Підмет”, яке розташоване 3 км південніше с. Нагоряни Кельменецького району Чернівецької області [Шовкопляс, 1954, с. 104, рис. 7]. Цікаво, що ту ж саму символіку числа “9” бачимо і на бронзовому навершю, що зображає сонце в оточенні концентричних кіл, яке походить з культового осередку східногальштатської культури в печері Бича Скала у Чехії [Wankel, 1882, s. 407].

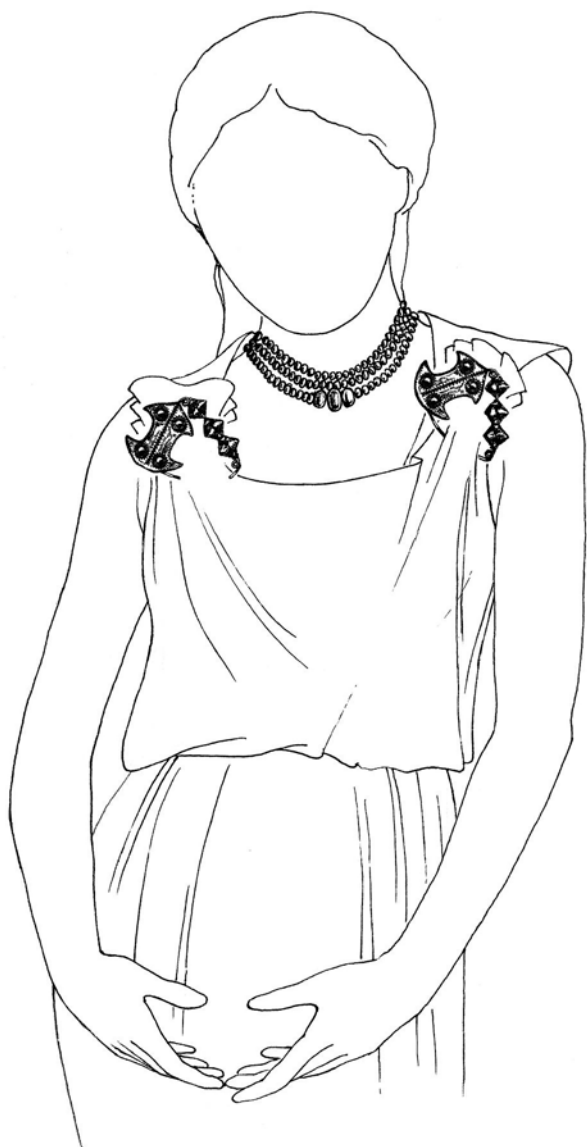

Рис. 7. Графічна реконструкція металевих оздоб у третьому (жіночому) комплекті з Михалкова (за М. Бандрівським і М. Біликом)

Fig. 7. Graphic reconstruction of metallic decorations in third (woman's) set from Mykhalkiv (by M. Bandrivskyi and M. Bilyk)

Пуштагатвану Е. Цихі, золоті великі трилопатеві намистини лежали “...в глинистому ґрунті ланцюжком” одна за одною, причому трубчасті кінці трилопатевих намистинок були вставлені в отвори менших округлих намистинок, які їх розмежовували [Mozsolics, 1977, s. 289]. Виходячи з того, що у вищезгаданих золотих скарбах з Центральної Європи (Михалкове, Далі, Фокору, Пуштагатвану та Боарта/Михалифалва) не виявлено елементів кінської упряжі і зброї [Kossack, 1998, p. 194], то з цього дослідники зробили припущення, що круглі неорнаментовані золоті бляхи з цих скарбів разом з трилопатеви́ми та округлими намистинами, які були знайдені разом з ними, могли входити до складу великого “намиста” на зразок “замкових дисків”, які

Церемоніальний “ланцюг”. Однією з основних ритуальних речей у розглядуваному другому комплекті з Михалкова міг бути своєрідний “ланцюг”, який міг складатися з 16 трилопатевих (трилистних) намистин які сягали у довжину від 5,5 до 9,4 см, низки невеличких округлих пронизок, які могли знаходитися між намистинками (рис. 2), та круглої неорнаментованої з конічним щитком бляхи діаметром 9,5 см і з вушком на внутрішній стороні [Nadaczek, 1904, s. 19, tabl. VI, I]. Підставою об’єднати ці розрізнені прикраси в один цілісний виріб послужили дві обставини. Перша з них – це той факт, що подібне за характером об’єднання в одному комплекті (круглої золотої нашивної бляхи та трилопатевих намистин з низкою менших намистинок-розподільювачів) відоме щонайменше з двох пунктів у Карпатському басейні: 1 – з місцевості Боарта/Михалифалва у північно-західній Трансильванії (кругла золота нашивна бляха, кілька пронизок і дві трилопатеві золоті намистини довжиною 2,8 см), а також бляха з району Пуштагатван з Угорщини (золота бляха діаметром 9,4 см, вісім трилопатевих золотих намистин, сім круглих та дві конічні намистинки) [Mozsolics, 1977, s. 290, taf. 1–2; Kemenczei, 1995, p. 341–342]³⁴. Другою обставиною для визначення вищезгаданих михалківських предметів як презентантів одного цілісного комплексу було те, що Б. Януш у 1918 р. згадує про віднайдення серед речей Першого “скарбу” з Михалкова також і “золотого ланцюга та звитку золотого дроту” [Janusz, 1918, s. 67–68, № 43].

За свідченням одного з першовідкривачів скарбу (?) з вищезгаданого

³⁴ Відомі й поодинокі знахідки в Потиссі трилопатевих довгих золотих намистин, наприклад з Алошентиван довжиною 9,7 см (!) і вагою 54,29 г [Mozsolics, 1977, s. 293; Kemenczei, 1995, p. 342, abb. 10, a] та дві трилопатеві золоті намистини з Slg. Karasz [Mozsolics, 1977, s. 293].

зображені на кам'яних стелах з Передкавказзя: на задній грані зубівської I та II, усть-лабінської II біля Краснодару і яку особливо виокремлює Т. Кеменцеї [Kemenczei, 1995, p. 339, abb. 7, j; Ковалев, 2000, с. 153], а також кизбурунської і армавірської стел³⁵. Причому, навіть за розмірами – відносно трилопатевих намистин – ці круглі бляхи, зображені на стелах, також співпадають [Ковалев, 2000, с. 153]. Отож, присутність на передкавказьких кам'яних стелах таких церемоніальних “ланцюгів” з нанизаних трилопатевих намистин та одного диску, та віднайдення у синхронних зі стелами скарбах (зокрема, найбільшого з них – Михалківського) аналогічних за формами і розмірами дисків та намистин, може свідчити не лише про певну схожість релігійно-ритуальних запитів серед певної категорії населення на просторах між Передкавказзем і Карпато-Дунайським регіоном, але й про існування вже в той час певних, обов'язкових для виконання, шаблонів для виготовлення церемоніальних прикрас такого типу, як трилопатеві намистини, нашивні диски, окремі види браслетів і поясних пряжок.

Браслети, які зараховано до II комплекту Михалкова, є найбільшими з усіх там знайдених [Nadaczek, 1904, s. 13, tabl. X, 4]. Кінці браслетів закінчуються реалістично змодельованими баранячими ріжками та по одному “протуберанцю” на зовнішній стороні між завитками (рис. 2). Схожий до них декор – у вигляді спарених спіралей – був типовим для кінців браслетів пізньобронзового періоду Карпатського басейну. Є дві суттєві ознаки, які відрізняють дану пару браслетів від решти браслетів з Михалкова, а саме: 1 – пластично відтворені баранячі ріжки на їх кінцях залишилися неорнаментованими; 2 – згадані ріжки на даній парі браслетів є суцільно литі, а не закручені (в нагрітому стані?), як на інших михалківських браслетах (рис. 7–9). Те, що золоті браслети типу михалківських, відігравали якусь дуже поважну роль в культових обрядах, з якими були пов'язані виділені тут комплекти, свідчить низка схожих до Михалкова, скарбів із золотими речами (Далі в Хорватії, Боарта/Михалифалва в північно-західній Трансильванії, Фокору), серед яких обов'язково були браслети із спіралезакрученими щитками на кінцях [Kemenczei, 1986, p. 14, abb. 3, 6–7].

Мисочка-чара з дев'ятьма витиснутими зі середини “перлинами”. Це невелика глибока посудинка півсферичної форми діаметром 12 см і висотою 9 см. Денце у неї чітко виділене і оформлене у широкий кільцевий піддон з вглибленням по середині (рис. 2). Вінця слабо виділені, короткі, краї легко потовщені і відігнуті назовні. Оздобою мисочки служать 9 не зовсім симетрично розташованих яйцеподібної форми опуклин, витиснутих зсередини. В самій горі під зовнішнім краєм вінець штемпелем нанесений один ряд глибоко вкарбованих місяцеподібних фігур. На внутрішніх стінках мисочки збереглися плями червоно-брунатного осаду [Nadaczek, 1904, s. 13].

Михалківську мисочку-чару відносять до омфалоподібного типу піал і порівнюють з бронзовими чашами з Сомартіну в Румунії та з піалами подібного типу з Передньої Азії. Одна з чаш Сомартіну має паралелі до омфалоподібної чаші першої половини VIII ст. до нар. Хр. з кургану W фрігійської резиденції царя з Гордіону [Horedt, 1945/1947, № 11/12, 5; Petresku-Dimbovita, 1978, taf. 267, 5–6; Metzner-Nebelsick, 1994, p. 411–412, abb. 12, 3–4]. Не менш важливим є віднайдення подібного (до михалківської) типу піал в одному з приміщень цитаделі Хасанлу IV в Північно-Західному Ірані, яке було присипане частинами заваленої споруди під час пожежі і зруйнування наприкінці IX ст. до нар. Хр. Близькі паралелі до чаші з Михалкове вбачаємо в дещо присадкуватій чаші з столиці Асирійської держави – міста Ассуру, де така посудина має так само витиснуті зі середини “перлини” і короткі відігнуті назовні вінця [F.W. von Hase, 1995, p. 273, abb. 30, 6]. Про поширеність подібного типу мисочок-чар в досліджуваний період свідчить віднайдення майже ідентичних між собою екземплярів в Луристані і Етрурії, де вони є більш плитші і хоча з чітко виділеним, але – схованим денцем [F.W. von Hase, 1995, p. 273, abb. 30, 4–5]. Певну схожість до мисочки з Михалкова має золота чаша з Софії-Казічене³⁶ в Середньому Подунав'ї, яка знаходилась в одному скарбі з бронзовою

³⁵ В пошуках аналогій до трилопатевих золотих намистин Т. Кеменцеї звернув увагу на дві намистини схожої форми.

³⁶ Мисочка-чара з Софії-Казічене цікава тим, що окрім низки вузьких витиснутих зі середини “ребер” на бочках має на денці 9 вигравіюваних кружечків (вісім по колу і одне в центрі), що дає підстави паралелізувати цю її символіку з

чашею типу Урарту [Stanceva, 1974, p. 221–241]³⁷. З михалківською чашею порівнює згадану золоту посудину з Софії-Казічене і Т.Кеменцеї, зокрема, щодо орнаментативної її шийки півмісяцями [Kemenczei, 1995, p. 340–341, abb. 8, d] покликаючись при цьому на відому працю П.Х.Г. Хавес-Сміта, в якій цей дослідник екземпляр з Софії-Казічене за формою зараховує до металевих посудин, які виготовлялись у VIII–VII ст. до нар. Хр. на просторах від Західної Азії до Ірану та Італії [Howes-Smith, 1986, s. 25].

Присутність цієї та ще трьох, теж золотих, але неорнаментованих мисочок-чар в Першому і Другому скарбах з Михалкова, є важливою обставиною, яка підсилює ритуально-церемоніальне призначення усіх п'яти виділених серед цих речей комплектів. Семантика мисочки-чари багато в чому співпадає з семантикою зеркала. Те, й інше використовували для ворожіння. Так, в хетській міфології відомим є образ “першочергових богинь Підземного царства”, окремі з яких тримають в руках “наповнені зеркала” – як припускають – миски, наповнені водою, в які вдивлялися, сподіваючись отримати певну інформацію [Гетербок, 1977, с. 169–170; Бессонова, 1983, с. 102–103]. В індоарійському епосі, в Рігведі зустрічається образ “чаша світу”, який представлений богинею родючості Дхішаною, і, разом з тим, це мисочка-чара для возливань [Тревер, 1940, с. 74; Бессонова, 1983, с. 103]. Саме чаша була одним з тих атрибутів, які отримав першопредок скелотів/скіфів від Геракла (Herod., IV, 10). Геродот називає цю посудину фіалою, тобто це мусіла бути якась відкрита широкогорла посудина без вушок [Бессонова, 1983, с. 103].

Жезл (літус?). Беручи до уваги повідомлення А. Шнайдера про віднайдення в Михалковому 1878 р. “рогоподібно зігнутої золотої палиці (скіпетра)” [ЛІННБ ім. В. Стефаника НАН України, фонд А. Шнайдера, оп. V, спр. 1, арк. 1–36], припускаємо, що він – цей жезл або скіпетр, будучи інсигнією влади виключно чоловіка, теж міг належати до речей аналізованого тут другого михалківського комплекту. Звичайно, з огляду на відсутність самого предмету і такої лаконічної інформації про нього, важко щось певне припускати. Однак, вже сам факт віднайдення “рогоподібно зігнутого скіпетра” з такого коштовного металу, змушує хоча б до узагальнених думок на цю тему. По-перше, в пізній період епохи бронзи – доби раннього заліза прямі жезли із загнутим кінцем називалися літусами і мали безпосереднє відношення до тогочасних культів. Наприклад, на базальтовому барельєфі новохетського царства з Меліди (Малатія), який датується останньою чвертю II тис. до нар. Хр., зображено царя Сулумелі із загнутим на нижньому кінці жезлом – літусом, який був символом його верховного жрецтва³⁸. Навіть в пізніший час і в іншому місці Стародавньої Європи – в Етрурії деякі жерці ходили опираючись на літій – вигнутий (на зразок “знаку запитання”) посох, який був символом влади гаруспіка. Наприклад, в етрусській гробниці VI ст. до нар. Хр. в Черветері виявлено бронзовий жезл-літій у вигляді спірале-закрученого навершя-пластини довжиною 35 см [Етрусски, 1998, с. 125–126]. Можливо, власне подібний за виглядом, а, отже, і за призначенням предмет міг

9 витиснутими на бочках чаші з Михалкова яйцеподібними “перлинами”. Якщо ця числова тенденція мала відношення до тогочасного культу, то тоді можемо припускати й певну схожість (в окремих моментах ?) цих обрядів на території Верхнього Придністров'я і Середнього Подунав'я. Стрічка півмісяцеподібних фігур під вінцями михалківської чаші є, скоріш за все, презентантом місцевого орнаменту, оскільки в попередній час (в основному, НаВЗ) саме низкою півмісяців з вишуканим смаком прикрашали спинки бронзових ножів носії висоцької і голіградської культур, а ширше – спільноти культур уранових полів поховань на ступені Br-IV за Монтеліусом.

³⁷ Ми не беремося визначати, чи розглядувана мисочка-чара з Михалкова є продуктом місцевих постголіградських металообробних центрів чи імпортом. Не виключений й третій варіант, що вона – результат часткового наслідування на місці імпортного зразка. Про елементи місцевих карпатодунайських металообробних традицій може свідчити й глибока форма та особливості формування денця. Мається на увазі, що праобразом форми михалківської мисочки-чари могли бути безвухі посудини – глибокі миски з вгнутих до середини денцем типу Івановіце із Західних Карпат і Верхнього Подунав'я [Erbach, 1995, p. 313, abb. 7]. На глибоких бронзових одновухих посудинах звідти ж бачимо й майже аналогічні до михалківського, широкі кільцеві піддони з глибоко втиснутою до середини центральною частиною денця, як, наприклад, посудини типу Felsozsolca [Erbach, 1995, p. 313, abb. 7].

³⁸ Царя зображено в момент, коли він затиснувши літус в лівій руці, правою приносить жертву перед богом бурі і грому, виливаючи з кубка в ритуальний “казан”, який стоїть перед ним, якусь рідину [Бандрівський, 2007, с. 49, рис. 8]. Відзначають також, що “...можна говорити про вплив хетського мистецтва на далеку північ” [Тураєв, 2002, с. 327].

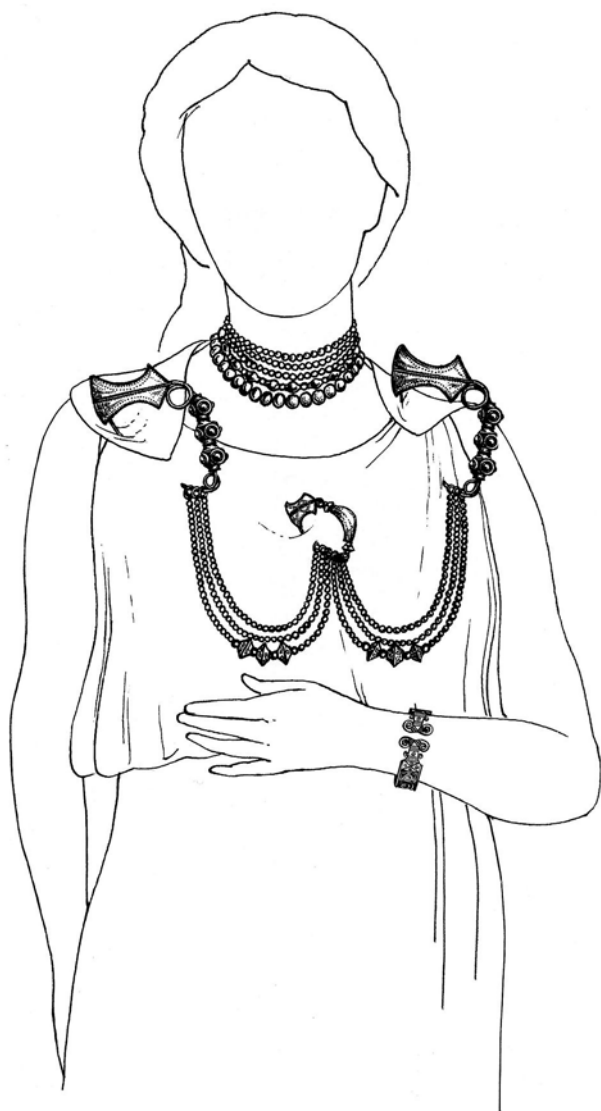

Рис. 8. Графічна реконструкція металевих оздоб у четвертому (жіночому) комплекті з Михалкова (за М. Бандрівським і М. Біликом)

Fig. 8. Graphic reconstruction of metallic decorations in fourth (woman's) set from Mykhalkiv (by M. Bandrivskiy and M. Bilyk)

дугоподібну вигнуту донизу форму (прогнутися навантаження), в той час як, скажімо, фібули аналогічного типу, розміру і навіть металу з угорського Фокору, мають прямі голки.

Натомість, голки михалківських фібул спеціально були зроблені більш довгими власне з урахування їхнього прогину під вагою нанизаних на них разків намиста (рис. 7–9). Виходячи із чисельності таких фібул в Михалковому, видається можливим говорити, поки що про три комплекти, до складу яких могли входити багатоскладові нагрудні прикраси розглядуваного типу. Про існування в центральноевропейських областях в період раннього заліза подібного типу багатоскладових прикрас власне як нагрудної оздоби (в т.ч. із залученням “гірлянд” з нанизаних намистин або ланцюжків) свідчать численні знахідки. Причому, кількість фібул на одязі сягала чотирьох, три з яких розміщувалися на плечах і посередині [Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 1994, p. 474, abb. 94, 1, 3; p. 465, abb. 92].

знаходиться серед, скоріш за все, втрачених на сьогодні коштовностей Першого михалківського скарбу.

Третій, четвертий і п'ятий комплекти – металеві прикраси від жіночого (церемоніального?) вбрання (період НаС1а, тобто пр. 820 – середина VIII ст. до нар. Хр.).

Серед дорогоцінних речей, знайдених і в Першому, і в Другому михалківських скарбах, виділяється низка предметів, які, наймовірніше, могли належати жінкам. До таких речей відносимо два ажурно декоровані наручні браслети невеликих розмірів (див. вище), а також вісім аркоподібних фібул з нанизаними на спинку пустотілими (в т.ч. прорізними) намистинами і в особливий спосіб прикрашеним щитком-приймачем. Останній на всіх михалківських фібулах наслідує якийсь раніший за часом прототип, характерними ознаками якого були симетричні вирізи з обох сторін щитка-приймача та вертикальне ребро жорсткості вздовж його осі (рис. 7–9). При цьому довжина фібул з Михалкова сягала 14 см при ширині близько 8 см [Nadaczek, 1904, s. 13, tabl. V, I; VI, I]. Припускаємо, що вищезгаданий тип михалківських аркоподібних фібул був лише окремим елементом у значно складніших за формою нагрудних прикрасах, найбільш складні з яких могли налічувати до трьох фібул, з'єднаних між собою “гірляндами” відповідно підібраних намистин (рис. 7–9).

До такого припущення спонукає, як видається, той факт, що голки у більшості михалківських фібул мають виразні

Аркоподібні фібули схожі до михалківських, на думку провідних фахівців, побутували у Південно-Східній Європі щонайпізніше до VIII ст. до нар. Хр. Про це свідчить відкриття схожого типу фібул на низці болгарських пам'яток, а головне – на Адріатичному узбережжі – з околиць Яньєво біля сербського Косова і з Рудовці біля Орашаца в тій же Сербії, які так само схожі за схемою, але, безумовно, значно менше декоровані в порівнянні з михалківськими [Kossacs, 1998, p. 194; Ковалев, 2000, с. 153 та ін.].

Церемоніально-ритуальний “головний убір”

Найімпозанішою річчю Першого михалківського скарбу є виріб, який у всіх працях іменується діадемою (рис. 6). На момент віднайдення, як можна припустити з описів, ця оздоба, зовнішня поверхня якої була виготовлена з тонкого листового золота, складалася з восьми частин, які мали вигляд прямокутної смуги шириною 5 см, яку зверху завершував фігурний фриз висотою 3,5 см із бичаких різок та інших символічних фігур. За підрахунками К. Гадачека, довжина смуги діадеми сягала 67 см. Остання, судячи з низки маленьких дірочок по краях, на думку І. Свешнікова, могла бути нашита на головний убір з тканини, шкіри або хутра. З огляду на те, що михалківська знахідка виготовлена з “тонкої як папір”, за спостереженням К. Гадачека [Гадачек, 1904, с. 21] золотої бляхи, то, очевидно, що навіть будучи одягнутою на якийсь головний убір вона (навіть при дуже нечастому її використанні) обов'язково погнулась би. Отже, мала бути тривка основа, до якої її прикріпили. Припускаємо, що такою штивною основою михалківської діадеми міг бути бронзовий каркас, який одночасно виконував функцію форми і вже власне який був вкритий (шляхом делікатного набивання) золотою фольгою, яка тільки і збереглася до нашого часу³⁹. Іншими словами, ті вісім частин, які прийнято називати діадемою з Михалкова, є, скоріш за все, збереженою частиною її позолоти⁴⁰, в той час як сама основа, не будучи виготовленою з дорогоцінного металу, до “скарбу” не потрапила. Чи могли виготовити михалківську діадему (шляхом виливання) всю із жовтого металу? Так, звичайно, могли, але тоді вона не була б практичною: цей своєрідний метал, через свою відому м'якість, дуже легко гнувся б. Зокрема, це стосується виступаючих частин діадеми – бичаких різок та ін. елементів⁴¹. Звичайно, можна було домогтися щоб ці декоративні елементи на діадемі не гнулися, але це було можливе лише за умови кількоразового збільшення їх товщини, що при загальній довжині діадеми – понад 60 см, зробило б її надзвичайно важкою, а тому – непрактичною. Отож, наявність у михалківської діадеми бронзової (скоріш за все) основи, яку вже потім вкрили золотою фольгою, свідчить про надзвичайно точний і логічний розрахунок при її виготовленні. Цікавим є й факт підмічений М. Біликом, що нижні краї полоси діадеми загнуті до середини, що однозначно вказує на її кріплення на якій твердій основі, а на місцях маленьких розеток подекуди існують наскрізні

³⁹ З того факту, що на діадемі маленькі круглі ажурні медальйони не приклепані (як такі ж ідентичні за формою медальйони на усіх чотирьох зооморфних фібулах), а витиснуті зі середини, робимо припущення про те, що такі знаки на розглядуваній діадемі не були оригінальними за формою, а копіювали, але вже в іншій – спрощеній технічній манері (шляхом витиснення фігур зі середини пластини) раніше за часом зображення, які наносились шляхом приклепування розеток та медальйонів, як на зооморфних фібулах. З огляду на це можемо припускати, що перед тим міг існувати ще один екземпляр діадеми, який був виготовлений із значно товстішого листа металу, скажімо, такого ж гатунку, що й чотирипелюсткова розетка, яка увінчує головний убір і яка єдина могла залишитись від попереднього. І лише після втрати чи значного пошкодження первісного екземпляру діадеми виготовили другий її екземпляр, який був представлений у Першому михалківському скарбі.

⁴⁰ Вкривати золотою фольгою бронзові пластини із зображеннями звірів в період раннього заліза було достатньо поширеним явищем. Для прикладу назвемо відому бронзову пластину з Далі, вкриту золотою фольгою або ж крупну бронзову пластину у вигляді відпочиваючого бика, яка була обтягнута листовим золотом [Parvan, 1926, tabl. XVI, fig. 4; Ильинская, 1968, с. 44, рис. 22, внизу].

⁴¹ Припускаємо, що на маленькі круглі розетки з трьома – у вигляді трикутника – симетрично розташованими наскрізними отворами всередині (які є і на великій діадемі, і на зооморфних пластинах та фібулі), були прикріплені шляхетні камінці (найімовірніше зеленавого або синього відтінків, що найбільше б пасувало жовтому тлу діадеми та пластин) або ж намистинки зі скла таких же кольорів. Одну з можливих схем закріплень цих “камінчиків” на вищезгаданих виробах подано на рис. 6.

дірочки через які діадему додатково “прошнуровували” до вищазгаданої штивної і, скоріш за все, бронзової основи.

Зображення на михалківській діадемі півмісяця у горизонтальному положенні та баранячих ріжок знаходить цікаві відповідники в егейсько-анатолійському регіоні, а саме: горизонтальний півмісяць мають на голові низка передньоазійських богинь-володарок епохи бронзи-раннього заліза. Дещо схожі за формою маленькі ріжки у кілька рядів прикрашають конічний головний убір хетського бородатого бога грози, який правою рукою пригортає до себе царя Муваталі (1306–1282 рр. до нар. Хр.). Цю ж сцену зображено на відтиску-штампі його царської печаті [Гарни, 2002, с. 257, рис. 16, 1–2], хоча виступаючі (бичачі ?) ріжки відомі на головних уборах й інших хетських царів [Гарни, 2002, с. 250, рис. 15, 3].

Не виключаємо, що розглядувана діадема, зважаючи на її довжину (як пише К. Гадачек, принаймі 67 см, яка є значно більша за розмір людської голови)⁴² могла знаходитись у храмі або святилищі будучи одягнутою на верховне божество, або ж увінчувати краї ритуального казана.

Частина з тих речей, які ми називаємо сьогодні Михалківськими “скарбами”, також перебували, мабуть, у храмі і не виключено, що в них було зодягнуте особливо шановане в той час Божество, яке там стояло. Жоден смертний, не наділений на те спеціальними повноваженнями, не мав, мабуть, права навіть торкатися тих сакралій.

Із більш віддалених аналогій назвемо виявлене С. Мазаракі 1899 р. в кургані біля хутора Шумейко (околиці с. Вовківці на Посуллі), повнофігурне зображення **відпочиваючого**⁴³ бика з опущеною головою, яке було вилите з бронзи і обтягнуте золотою бляхою [Ильинская, 1968, с. 44, рис. 22, 2–2а]. Поруч з фігуркою бика знайдено 18 кістяних псаліїв виключно із зображенням кінських голівок [Ильинская, 1968, с. 44–45, рис. 23]. Схожу особливість у підборі інвентаря простежуємо й у кургані Старша Могила в тому ж Посуллі: з 13 пар кістяних псаліїв, шість мала закінчення у вигляді голівок баранів і лише один – у вигляді голівки грифа з баранячими рогами [Ильинская, 1968, с. 25, табл. IV, 2–11, 13–14]. Ситуація із комплексом Старшої Могили стає ще більш цікавою, коли зауважити, що в ній, окрім вищезгаданих вибірково підібраних псаліїв, трапилося два – єдиних на всій території сучасної України, бронзових прорізних навершя, увінчаних голівками биків з розлогими рогами [Ильинская, 1968, с. 26, табл. III, 3–4]⁴⁴.

⁴² Верхній фігурний фриз діадери міг найімовірніше складатися з 9 “секцій” центральною фігурою кожного з яких була композиція з парами баранячих ріжок, зорієнтованих доверху і донизу, яка розташована посередині між пірамідальними стовпами з півмісяцями (рис. 6). Той факт, що К. Гадачек пише не про, приміром, 65 чи 69 см довжини діадери, а виразно зазначає лише про 67 см, свідчить, що втрачена частина діадери, яка утворювала у ній незаповнений “розрив”, була розірвана в місці власне однієї з вищезгаданих композицій з баранячими ріжками, що й дало підстави досліднику припустити наявність у даній діадемі ще однієї – дев’ятої “секції” (К. Гадачек писав, що загальна довжина збережених на його час частин діадери сягала 60 см. А, долучивши до цієї довжини довжину ще однієї такої “секції”, яка сягала близько 7 см, дослідник і отримав гіпотетично мінімальну довжину михалківської діадери у 67 см (хоча вона могла бути й ще більшою).

⁴³ Знову “відпочиваюча” фігура звіра; у зв’язку з цим пригадаймо образи лежачих вовків на зооморфних пластинах з Першого комплекту Михалкова (далі Михалків 1).

⁴⁴ Отже, вимальовується несподівана картина: в дещо пізніший – ранньоскіфський час починають, ніби-то, виділятися комплекси вершницьких елітних захоронень, в одній групі яких абсолютно переважають зображення грифоподібних голівок з баранячими рогами довкола очей, гірських козлів і прорізні “птахоголови” навершя (курган 2 Оксютинці; курган 407 Журівки; курган 2 Вовківці; пох. 1 Репяхуватої Могили) і, разом з тим, в них зовсім невідомі вироби із зображенням коней, кінських і **бичачих голівок**. Натомість, в другій групі елітних військових захоронень, навпаки – майже повністю відсутні “птахоголови” зображення (немає т.зв. “грифо-баранів”, відсутні прорізні навершя з хижодзьобими голівками, зображення з гірськими козлами та ін.), натомість, *присутні повнофігурні або ж часткові – зображення коней і биків* (В значній мірі ця автохтонна, для Українського Лісостепу, релігійно-образотворча традиція у VIII–VII ст. до нар. Хр. формувалася під впливом релігійного життя та церемоніальних дійств Гальштатського світу, вплив якого на образотворчу культуру “Архаїчної Скіфії” сьогодні або цілковито замовчується, або ж зводиться до рідкісних покликань на ті чи інші паралелі в культурах Подунав’я і Карпатського басейну). З цього можемо припустити думку про ймовірність існування в Українському Лісостепу і Степу двох релігійно-образотворчих традицій: давнішої, автохтонної (в якій домінувала релігійна ідея, образним втіленням якої могли бути кінь, **бик**) та пізнішої, частково імплантованої із асиро-урартського середовища

Рис. 9. Графічна реконструкція металевих оздоб у п'ятому (жіночому) комплекті з Михалкова (за М. Бандрівським і М. Біликом)

Fig. 9. Graphic reconstruction of metallic decorations in a fifth (woman's) set from Mykhalkiv (by M. Bandrivskiy and M. Bilyk)

лою та ін. Однак, з огляду на те, що найдавніше намисто з “вічками” датується білозірським часом і, як показав спектральний аналіз, воно мало близькосхідне походження [Островерхов, 2001, с. 4–5, рис. 4, 3], можна б припустити, що таке скляне намисто з “вічками” побувало на землях сьогоденної України й у передскіфський час, в т.ч. в околицях укриття Михалківських скарбів в першій половині періоду НаС1. Хоча, за свідченням А. Островерхова, “...у часи історичних кіммерійців саме у скловиробництві на наших землях маємо великий археологічний хіатус. Скла просто немає”. Отож, в даному випадку по відношенню до Михалкова ми можемо припустити одне з двох: 1 – або скляна намистинка з “вічками” з Першого михалківського “скарбу” є єдиною і першою в своєму роді пам'яткою (можливо, що

Проблема верхньої дати Михалківських “скарбів”. І, врешті, не можемо не торкнутися однієї з найсуттєвіших проблем, яка пов'язана з датуванням Михалківських скарбів. Мова йде про низку предметів, які за часом свого побутування можуть вважатися найпізнішими серед коштовностей з Михалкова і, якщо згодом підтвердиться така їх хронологічна позиція, то вони можуть представляти собою **найпізнішу групу речей з Михалкова**. В першу чергу маються на увазі три скляні зеленкаві намистинки з Першого михалківського скарбу, причому одна з них – біконічна з вертикальними насічками на боках, друга – на жовтому фоні має спіральну лінію чорного кольору, третя з трьома “вічками” – належить до типу бородавчастих [Nadaczek, 1904, s. 23, tabl. XIII, 11]. Аналогічного типу намистинки, зокрема, з попереково-хвилястим орнаментом (зелена основа і жовтий пасок), відомі в архаїчних комплексах ранньоскіфського часу Дніпровського Лісостепу (Реп'яхувата Могила)⁴⁵. Так само однокольорова намистинка зеленого кольору з Михалкова відноситься до типу рубчастих, які побували впродовж всієї античної епохи. Також і михалківська намистинка з “вічками” за технологією виготовлення й часом побутування, на думку А. Островерхова, близька до подібного намиста з неподалік розташованого кургану Коцюбинчики I, а ширше – із більш-менш синхронними йому комплексами Придніпров'я – Ягорлицьким поселенням, Репяхуватою Могилою та ін.

світоглядної системи, в якій переважав образ голівки хижого птаха, можливо, грифона з баранячими рогами, синкретичні істоти та ін. [Бандрівський, 2010, с. 145–177].

⁴⁵ Висловлюємо глибоку вдячність за фахову і безкорисливу допомогу першокласному знавцю давнього скловиробництва п. Анатолію Островерхову щодо визначення типу, часу виготовлення і походження намистинок з Михалківських скарбів.

найвірогідніше, навіть імпортом з Близького Сходу) в старожитностях передскіфського часу в Україні; 2 – або ж, зважаючи на дві інші скляні намистинки з Михалкова, які мають паралелі в пізньожаботинському і ранньоскіфському часі, то михалківська намистинка з “вічками” може тоді відноситися вже до часу близько середини VII ст. до нар. Хр., що, все ж, вважаємо мало ймовірним.

Про ймовірність побутування такого типу намистинок з “вічками” на Верхньому Придністров’ї у VIII ст. до нар. Хр. вказує ніби-то знахідка одної “...гальштатської скляної жовтої намистинки з голубими гудзками і білою обвідкою” в насипі кургану разом з уламками чорнолискованого посуду біля с. Крилос поблизу княжого Галича [Пастернак, 1936, с. 281] та у похованнях пізньовисоцького часу. Насторожує в цьому повідомленні лише відсутність в згаданому кургані Крилоса інших датуючих речей. Вкажемо також і на те, що скляні намистинки не є характерними для скарбів ні розглядуваного часу, ні досліджуваного регіону. Таких “неметалевих” намистинок немає, наприклад, у скарбах з Фокору, Далі, Пуштагатван, Михиєні-Боарта, які включали майже винятково золоті вироби на зразок михалківських. Взагалі, разки скляного намиста, як і поодинокі намистинки, є чужорідним елементом для скарбів і майже обов’язкові серед заупокійних дарів у переважній більшості елітних захоронень ранньозалізної доби. Тому, скляні намистинки, так легко зараховані нашими попередниками до Першого михалківського скарбу, не становили собою (навіть на той час) аж таку цінність, щоби бути схованими разом з надзвичайно фахово й мистецько виробленими коштовностями. Скоріш за все, ті скляні намистинки з Михалкова (до якого б часу вони не відносилися) могли походити з одного із тих комплексів, які могли мати стосунок до захоронень або ж вотивних жертвоприношень, що теж не виключало присутності людських останків.

Про наявність в обох михалківських “скарбах” групи речей найпізнішого часу може свідчити й повідомлення Б. Януша, що між золотими виробами з Другого михалківського скарбу “...трапилися між ними фрагменти посудин, які за технікою виконання і характерною орнаментикою дуже нагадують уламки посудин перевезені А. Кіркором разом з бронзовим казаном скіфського типу із с. Іване Пусте біля Михалкова до Академії Наук в Кракові” [Janusz, 1918, s. 68]. Б. Януш при цьому опирався, очевидно, на повідомлення В. Пшибиславського про результати його розкопок на місці виявлення Другого михалківського “скарбу” у 1898 р., зокрема, про виявлення ним фрагментів ліпної посудини – вінець, які були, як він пише, прикрашені відбитками пальця (на опублікованому ним фото помітно що це – наліпний карбований пружок) і фрагментів денця [Przybyslawski, 1900, s. 34, fig. CD]. Хоча, такий досвідчений фахівець як Б. Януш (Василь Карпович) міг використовувати й інші, незалежні від повідомлення В. Пшибиславського, матеріали. З цього можемо зробити обережний здогад, що на місці віднайдення коштовностей в Михалковому було виявлено керамічну посудину, яка за збереженим описом найближче нагадує керамічні форми періоду раннього заліза, зокрема прикрашені під вінцями карбованими джгутами. А як знаємо з теперішніх досліджень пам’яток Середнього і Верхнього Придністров’я, посудини з наліпленими з зовнішнього краю карбованими джгутами з’являються на цих теренах не пізніше НаВЗ [Крушельницька, 1985; 1998 та ін.].

І, останнє: А. Шнайдер у своєму вище цитованому рукописі згадує про золоті вироби “...і 8 гострих..., один з яких подібний до лева, два інших нагадують дракона” [Shnajder, 1878, s. 38–39; Думанська, Скочиляс, 1995, с. 98]. Звичайно, можна подумати, що в цьому місці А. Шнайдер мав на увазі зооморфні фібули, окремі з яких могли йому видатися за драконів. Однак, їхня кількість (8 ?) та незвичний вигляд дає підстави припускати, що серед речей, які були 1878 р. зараховані до Першого михалківського “скарбу”, і з яких лише половина, згідно зі А. Шнайдером, вціліла для науки, були також предмети (нашивні бляшки ?) із зображенням лева та дракона/грифона (?). Щодо зображення лева, то це вже не перше зображення цього хижака на Західному Поділлі. У 1977 р біля смт Мельниця-Подільська неподалік Михалкова на поселенні голіградської культури виявлено керамічну статуетку довжиною 7,8 см у вигляді лева з розкритою пащею, найближчою аналогію до якої є бронзова фігурка лева з місцевості

Торос поблизу Плевни в Болгарії [Свешніков, 1998, с. 13, с. 16, рис. 1, 3–4; с. 17, рис. 4; Венедиктов, Герасимов, 1973, с. 381, рис. 272].

Так само, серед втрачених на сьогодні михалківських коштовностей могли бути нашивні бляшки (?) із зображеннями у вигляді грифонів, які А. Шнайдеру могли видатися драконами. А, як прийнято вважати, зображення грифонів в торецтиці Українського Лісостепу з'являється не раніше початку НаС2. Отож, у співставленні зі згаданими намистин-ками в т.ч. із "вічками" з Михалкова та повідомленням Б. Януша про золоті сережки з того ж Першого михалківського "скарбу", присутність в останньому й інших предметів у зооморфному стилі (можливо, вже початку ранньоскіфського часу), вже не видається аж таким несподіваним.

Злитки металу з Другого михалківського скарбу в ролі універсального еквівалента вартості інших товарів і послуг (до проблеми цінних еквівалентів на Верхньому Придністров'ї наприкінці епохи бронзи – на початку доби раннього заліза).

Серед речей Другого Михалківського скарбу виділяється низка, незаслужено "призабутих" дослідниками, предметів, які, між тим, представляють собою винятково цікаву й маловивчену на сьогодні сферу тогочасного життя, а саме: цінні еквіваленти товару. Маються на увазі злитки жовтого металу у вигляді одного суцільнолитого обруча з розімкнутими кінцями (рис. 11, 4), двох продовгастих брусків (рис. 11, 5) та трьох мисочок-чар, які були акуратно згорнуті у вигляді маленьких "конвертів" (ця старанність, з якою вони склалися, одразу заронила сумніви у приготування цих речей для переплавки).

Згаданий обруч розміром 6,9×5,8 см, товщиною 1 см і вагою 288,5 г міг сягати в розпрямленому стані, як пише один з дослідників, до 20 см (рис. 11, 4). Однак немає певності, що він не був аж настільки зігнутий вже після віднайдення (у своєму первісному вигляді він міг представляти собою кільце). Припускали, що розглядуваний обруч являв собою "...капітал, з якого в разі потреби, відрубували якусь частину" [Przybysławski, 1900, s. 40, 42, fig. 10-A].

Разом з обручем були знайдені й злитки того ж металу у вигляді чотиригранних брусків, які мали правильну прямокутну в плані форму (рис. 11, 5). Краще збережений з них мав розміри 5,8×1,8 см, вагу 150 г і, що цікаво, шершаву поверхню [Przybysławski, 1900, s. 40, 42, fig. 10-B]. Ще один такий злиток-брусок (правда, зі слідами свіжого відрубання на краях) бачив В. Пшибиславський в приватній збірці тодішнього власника с. Михалкове Лейзора Горнштайна.

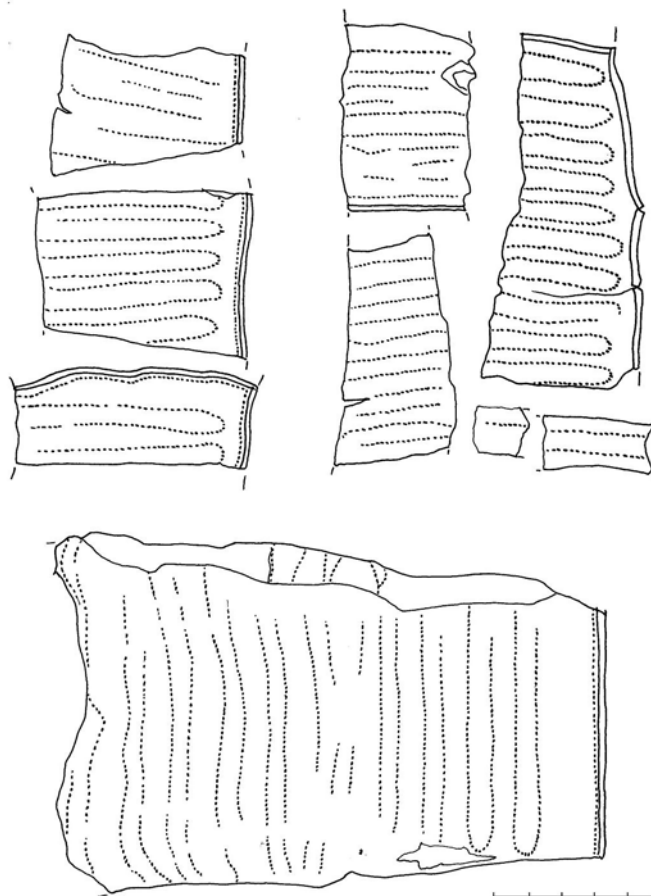

Рис. 10. Другий михалківський скарб (1897). Захисні наруччя, золото (за Пшибиславський, 1900). Сьогодні зберігаються у Національному Природничому музеї Відня Fig. 10. Second Mykhalkiv hoard (1897). Protective vambraces, gold (by Пшибиславський, 1900). Now belong to collection of National Natural museum in Vienna

До розглядуваної групи спеціально уніфікованих і стандартизованих злитків з Михалкова, які розглядаються нами як тогочасний ваговий еквівалент обміну, слід, мабуть долучити і кілька конвертоподібних “згорток”, в які були акуратно складені металеві мисочки-чари (рис. 11, 3). Причому, як це спеціально підкреслив В. Пшибиславський, ці металеві посудинки були в такий спосіб зім’яті (принаймі, дві з них) не випадково, а навмисне, як припускав дослідник, “з ритуальною метою”, оскільки при їх укладанні і зігненні було “...дотримано певної системи... (наприклад) в способі, в якій були зігнуті вінця... одна рука з тутешньої місцевості згинала обидві чаші” [Przybyslawski, 1900, s. 37, 42]. Перша мисочка-чара (зі збірки М. Борковського) після її реставрації (розгортки) мала в діаметрі 11 см і вагу 140 г. З одного боку біля вінця було пошкодження, нанесене, правдоподібно, вже після її віднайдення, оскільки збереглися свіжі сліди відрубання гострим знаряддям. Від другої мисочки-чари (теж зі збірки М. Борковського) збереглися дві частини вагою 48 г, з яких одна являє собою верхню частину з вінцями, а друга – частину нижніх стінок і ціле денце на кільцевому (?) піддоні. Від цієї ж металеві посудинки, на думку В. Пшибиславського, мали б походити ще два уламки [Przybyslawski, 1900, fig. 8A-B], один з яких – це фрагмент вінця (рис. 11, 1), а другий – частина денця, і які сягали у довжину до 5,5 см а в ширину до 3 см. Третя мисочка-чара (зі збірки Дзіковського) в момент віднайдення теж була акуратно “складена” у конвертоподібний згорток розміром приблизно 6,6×4,3 см і вагою 153 г [Przybyslawski, 1900, fig. 11].

Простежено певну закономірність у вазі окремих предметів з Другого “скарбу” Михалкова: вага бруска – 150 г; вага першої мисочки – 140 г; вага третьої мисочки – 153 г. Припускаємо, що вищезгадані три мисочки-чари, обруч і два (із збережених?) злитка брускоподібної форми **не можна** розглядати як збірку металевого лому для переплавки. Скоріш за все, всі вони в той час мали цілком інше призначення – були еквівалентом вартості інших товарів і послуг, іншими словами, могли виконувати функцію пізніших грошей.

Аналогії до михалківських обруча і злитків знаходимо у пам’ятках епохи бронзи-раннього заліза Східного Середземномор’я. Наприклад, в Трої в скарбі “J” Г. Шліман виявив прості за формою золоті кільця діаметром 5,8 і більше см і вагою по 9,4 г. А у раніших за часом⁴⁶ матеріалах скарбів Трої II–III, наприклад, у скарбі “A” знаходилось три злитки срібла – № 5968, 5970, 5971 за каталогом Г. Шмідта [Schmidt, 1902, abb. 4, 3–5]. Вони однакові за формою, але відрізняються за розміром і вагою (злиток 5968: довжина 17,4 см, вага 172 г; злиток 5970: довжина 21,3 см, вага 182,7 г; злиток 5971: довжина 18,3 см, вага 273,8 см). Зрештою, з Трої зі скарбу “F” походить п’ять довгих золотих стержнів з резулярно нанесеними на їх поверхні насічками (в Археологічному музеї Константинополя зберігається 11 таких стержнів) [Смирнова, Войнаровський, 1996, № 128–132; Авилова, Теренова – www.ancientcraft.archeologia.ru]. В Мікенах був знайдений злиток золота вагою 22,66 г, який Еванс вважав рівнозначним 2,5 єгипетським кедетам в 0,025 г [Evans. Palace of Minos, vol. IV, p. 665]. Для обміну в той час, приміром, у Східному Середземномор’ї, використовували іноді бобовоподібні злитки, але строго диференційованої маси. Так, в похованнях XIII ст. до нар. Хр. на Кіпрі знайдено злиточки в 1,5 золотого таланта (малий золотий талант мав масу 6 драхм [Максимов, Очерк о золоте – lib.rus.ec]⁴⁷. В Асирії на початку доби раннього заліза були запусені в обіг злитки срібла зі спеціальними клеймами, які підтверджували вагу і якість цього металу і які “протрималися” аж до введення монети. Також і на Криті під час розкопок знайдені

⁴⁶ Ще тексти Шумеру містять згадки про кільця металу в якості платіжного засобу, що дозволило Р. Мурі припустити, що кільцеподібні злитки використовувалися **не для переплавки, а для обміну** [Moorey, 1994, p. 245]. Наприклад, в комплексі печерного могильника епохи ранньої бронзи в Нагаль-Кана в Палестині виявлено 8 золотих масивних обручів вагою 120–130 г, причому, обручі не були прикрашені: вони були підпрямокутні в перерізі, а їх шершава поверхня свідчила про виливання в ливарній формі. На думку авторів розкопок, ці злитки становили тогочасний стандарт [Gopher et al., 1990; Авилова, Терехова – www.ancientcraft.archeologia.ru].

⁴⁷ Давньогрецький поет Гомер (пр. VIII ст. до нар. Хр.) в “Іліаді”, оповідаючи про облогу Трої (XII ст. до нар. Хр.) так описує грецьких воїнів, які нудилися під стінами обложеної Трої: “...мужі ахейські меню вино купували: ті за дзвінку мідь, за сиве залізо мінjali” [Максимов, Очерк о золоте – lib.rus.ec].

невеликі злитки, відлиті у формі шкіри бика. Зберігся з того часу рисунок, на якому показана сцена торгівлі, в якій роль грошей виконують срібні кільця покладені на терези (numisma.org.ua; www.zolotoplus.ru). Зокрема, бл. 1580 рр. до нар. Хр. стандартизовані злитки міді вагою 91 г, які були в давньоєгипетському обігу називалися “ут” (дзбан меду коштував 1 ут, а віл – 119 ут). На Аппенінському півострові до появи монет грошима також служили мідні злитки. У великій кількості (бл. 300 кг) такі злитки були знайдені в цілющому джерелі Аква Аполінарис.

Ці, та інші дані дали фахівцям підстави для припущення, що із збільшенням виробництва, продукт цього виробництва – метал – активно був включений в обмінно-торгові процеси. Спочатку об'єктом обміну були готові вироби, потім – металургійні злитки сирого металу і металеві вироби у формі якогось конкретного (і характерного для даної місцевості) предмета: кельта, серпа та ін. І вже після цього етапу злиток металу набув якостей еквівалента цінності, тобто, став одиницею обміну [Авилова, Терехова – www.ancientcraft.archeologia.ru].

Місце михалківських злитків в системі товарних еквівалентів в культурах Верхнього Придністров'я наприкінці II – першій чверті I тис.до нар. Хр. В середньому і пізньому періодах епохи бронзи в Південно-Східній Європі в обмінних операціях використовували також мідні злитки стандартної форми і ваги. На поч. XIV ст. до нар. Хр. увійшли в обіг невеликі мідні стержні, які слугували засобом оплати та бронзові плоско-випуклі злитки, які в науковій літературі прийнято називати “чушками”⁴⁸.

Окрім розглядуваних злитків з Другого михалківського “скарбу”, у Верхньому Придністров'ї відома низка й інших знахідок, які можуть мати відношення до становлення в той час універсального посередника під час обміну товарів. Мається на увазі знахідка 2007 р. в скарбі кінця BrD-НаА1 з Коровії у Верхньому Попрутті (Буковина) значної групи злитків та спеціально відрубаних від подібних злитків частинок [Пивоваров, Ільків, 2009, с. 91–92]. Всі разом ці злитки і їх частини становили **більше третини скарбу: 11 із 35 предметів**. Серед них присутні два масивних подушкоподібних злитки діаметром 10 см та 14 см з нерівною пористою поверхнею, один з яких фрагментований (рис. 11, 8–10). Першовідкривач справедливо відзначає, що ці злитки тотожні до таких же знахідок з чистої міді з Карпатського регіону та Близького Сходу, однак, сумнівним видається його припущення про призначення Коровіївського скарбу для переробки [Ільків, 2010, с. 33]. Особливої уваги заслуговує частина стержнеподібного злитка довжиною 11,1 см і шириною 2,6 см при товщині 0,5–0,7 см та вагою 76 г з блискучою поверхнею (рис. 11, 11), що, як вважають першовідкривачі, може бути ознакою дорогоцінного металу – білону та ще одного злиточка з такого ж металу. Причому, на широкому кінці стержня є чіткий слід відрубання [Пивоваров, Ільків, 2009, с. 92, 97, рис. 2, 14–15]. Схожої форми (і, мабуть, призначення) злитки знаходились у скарбі НаА1 з Грушки на Придністровському Покутті, де вони, що дуже цікаво, теж становили **більше третини від всіх предметів: 39 із 94** [Żugowski, 1937–1939, s. 204–221; Крушельницька, 1985, с. 52–53]. Як

⁴⁸ В толосі Дендри виявлена зв'язка з трьох тонких стержнів однакової довжини, які були з'єднані разом таким же четвертим стержнем [Person, Dendra, pp. 65–66, fig. 45]. А. Пересов потрактував ці речі як мідні “оболи”, оскільки ахейці не мали звичаю класти до могили неопрацьований метал. Звідси дослідники зробили висновок, що включення у супровідний і багатий поховальний інвентар згаданої Дендри цих – не дуже цінних і абсолютно однотипних мідних стержнів, може бути пояснений лише їх якимсь особливим значенням [www.hronologia.narod.ru]. Ця традиція – заміна грошей злитками, зберігалась у Греції й надалі, аж до введення в обіг монети. При цьому тут використовувалися залізні чотиригранні в перерізі пруті – оболи (за грошову одиницю – драхму, вважали 6 прутів, які можна було обхопити долонею). Під час обміну товарів ахейці використовували також бронзові плоско-випуклі злитки, які в науковій літературі прийнято називати “чушками”. Такі злитки-чушки були поширені в той час у багатьох державах Східного Середземномор'я, але виготовлялися лише в одному місці – на Кіпрі [Bucholz, p. 92–110, tabl. I–II]. Кіпрські злитки виявлені в Греції, Малій Азії (в Богазкеос в шарах XIV–XIII ст. до нар. Хр.), Сирії, Єгипті, на Криті, в Сардинії [Bucholz, p. 92–110, tabl. I–II], які справедливо вважаються доказом того, що ці предмети служили засобом оплати. Форма згаданих кипрських злитків впродовж XVI–XII ст. до нар. Хр. видозмінювалася, що дозволило виділити серед відомих на сьогодні злитків три групи: перша група – рання (подушкоподібний тип) – близько 1500 г; друга група – середня (рання vierzungform) – близько 1400 г; третя група – пізня (пізня vierzungform) – близько 1200 г [Bucholz, p. 94–96, Abb. 2].

стандартний еквівалент вартості в тогочасних торгово-обмінних операціях могли використовуватися, але вже у дещо пізніший час – в періоді НаВ1 також бронзові плоскі замкнуті кільця-пластини на зразок тих тринадцяти діаметром до 7,8 см і шириною тасьми до 1,0–1,1 см, які відомі з Неділиського скарбу [Suli-mirski, 1936/1937, s. 256, 269, tabl. V, 1–13] і праобразом для яких могли бути схожої форми і розміру предмети, які виливались у Новоолександрівській і Кардашинській майстернях [Шарафут-динова, 1982, с. 121, рис. 47, 11, с. 123, рис. 48, 12–13].

Два бронзових злитки округлої форми близько 3 см в діаметрі і товщиною 1 см знайдено поблизу пох. № 22 на могильнику вільховецької групи в Тяглові у Західному Надбужжі (рис. 11, 6–7), який, згідно з радіовуглецевим датуванням (?) міг функціонувати впродовж VIII – першої половини VII ст. до нар. Хр. (дати калібровані) [Павлів, 2004, с. 51], хоча в попередніх роботах могильник в Тяглові відносили до НаА2-НаВ1, тобто до 1100–900 рр. до нар. Хр. [Павлів, 1991, s. 314; Павлів, 1993, с. 45, рис. 19, 18–19]. Особливо цікаво, що на одному з тяглівських монетоподібних (за формою) злитків збереглися два поруч розташованих знаки, які віддалено нагадують букви “Z” і “E” (рис. 11, 6). Досліджуючи знаки-клейма на крито-мікенських мідних злитках-чушках найпізнішого III-го типу, Г. Бухгольц відзначив, що в той час як ранні з них наносились різцем, то пізні були відтиснуті по ще гарячому металу [Buchholz, p. 92–110].

Таким чином, окрім Михалкова, у Верхньому Придністр'ї є ще чотири місцезнаходження кінця бронзової – початку залізної доби, знахідки з яких можуть мати відношення до виробленого в той час на тутешніх теренах металевого стандартизованого еквівалента товару. Примітно, що три з цих пунктів належить до голіградської культури (скарби з Михалкова, Грушки, Коровії), а два – до висоцької і спорідненої з нею вільховецької групи (скарб з Неділиськ, могильник в Тяглові).

Отож, у голіградському суспільстві, яке на пізніх етапах свого розвитку перебувало на межі переходу від військової демократії до ранньокласового суспільства, виникла необхідність виділити зручний для всіх універсальний товар, який би всі брали з охотою в обмін на свій товар. Іншими словами, цей товар (злитки) мусів би мати високу ліквідність, тобто, щоб його

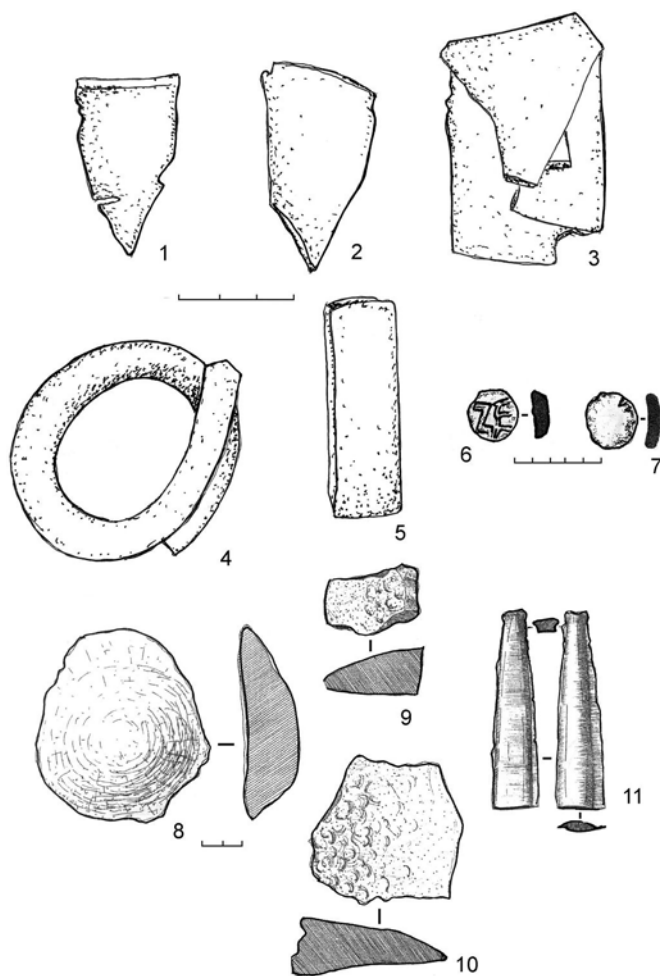

Рис. 11. Злитки і “згортки” – цінні еквіваленти вартості товарів та послуг на Верхньому Придністр’ї наприкінці епохи бронзи – на початку доби раннього заліза (1–5 – золото; 6–10 – бронза; 11 – білон (?). 1–5 – за Пшибиславський, 1900; 6, 7 – за Павлів, 1993; 9, 10, 11 – за Пивоваров, Льків, 2009)

Fig. 11. Bars and “folds” – price equivalents of goods’ and services’ value in Upper Dnister region during the final period of Bronze Age – beginning of Early Iron Age (1–5 – gold; 6–10 – bronze, 11 – bilon (?); 1–5 – by Пшибиславський, 1900; 6, 7 – by Павлів, 1993; 9, 10, 11 – by Пивоваров, Льків, 2009)

покупівельна спроможність дорівнювала його товарній вартості і його легко купували. З одного боку такий універсальний еквівалент товару мав би легко відчужуватися, а з іншого – міг би служити стандартним мірилом вартості у внутрішніх і зовнішніх торгових операціях, зокрема тоді, коли з'являлась необхідність обміняти значну кількість товару. Щоразу, як треба було обміняти товар, металеві злитки (обручі, кільця, прутки чи подушкоподібні чушки – в залежності від періоду, про який йде мова) зважували і визначали загальноприйнятими на той час одиницями. Яку назву мала та обмінна одиниця у голіградців чи височан, сьогодні, природно, ми вже не знаємо⁴⁹.

Голіградські, а згодом – і висоцькі спільноти, як і багато тогочасних високо розвинутих суспільств Стародавнього Світу вибрали для цього найбільш зручний різновид “товарогрошей” – метали. Перевага металу над натуральним обміном очевидна – метал не псувався і займав менше місця при зберіганні і перевезенні. Крім того, його легко можна ділити на частини при дрібних торгових операціях. Мабуть, власне тому друга мисочка-чара з Михалкова виявилась розрубеною на схожі між собою за розміром і вагою куски (рис. 11, 1, 2, 3).

У Верхньому Придністер'ї таким “товарогрошам” на початках (кінець ВгD-НаA1) надавали вигляду подушкоподібних чушок-злитків заданої форми і ваги (Грушка, Коровія та ін.), а згодом вигляд плоских кілець (НаB1) або ж вже стандартних брусків та обручів як у випадку з такими ж речами з Другого михалківського “скарбу” (НаB3-НаC1a). Причому, у верхньодністровських спільнот згаданим еквівалентом вартості товару при обміні могли бути не лише злитки у вигляді брусків чи обручів, але й у вигляді акуратно складених у конвертоподібний згорток золотих мисочок (рис. 11, 3), як це у випадку з Михалковим, вага яких була майже такою самою, що й у брусках жовтого металу з того ж “скарбу” (вага михалківського злитка-бруска 150 г, а вага михалківських “згорнутих” мисочок-чар 140 г і 153 г відповідно). Те, що на останніх “передмонетних” стадіях товарообміну у Верхньому Придністров'ї використовували також все ті ж округлі дископодібні злитки, але вже із чітко обмеженими краями і навіть із знаками-позначками від штемпелів (Тяглів, бл. пох. № 22), свідчить про значну динаміку і різноманітність цього процесу.

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський М.С.

- 1994 Скринькові поховання Висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. – Львів. – 163 с.
- 2003 Про час появи швидкохідних одноосьових транспортних засобів культового (та бойового ?) призначення на заході Українського Лісостепу // Історія релігій в Україні. Праці XIII Міжнародної наукової конференції. – Львів. – Кн. I. – С. 8–18.
- 2010 Пам'ятки середньодністровської (західноподільської) групи ранньозалізного віку в центральноевропейській хронологічній шкалі та проблеми періодизації // МДАПВ. – Львів. – Вип. 14. – С. 76–113.
- 2008 Етно-культурна ситуація на заході України у постгавський час: голіградська культура й пам'ятки латорицької групи // МДАПВ. – Львів. – Вип. 12. – С. 127–161.

⁴⁹ Для прикладу, в Ахейській Греції такою обмінною одиницею був талант, що давньогрецькою означає “шалька терезів” і походить від дієслова “розгойдуватися, рухатися вперед-назад” (www.hronologia.narod.ru). Розмір ахейського таланту був незначний, оскільки епос вважає бика ціннішим за половину таланту. Абсолютна вага цієї одиниці (ахейського таланту) встановлена В. Ріджуєм, дорівнює лише 8,5–8,7 г, причому використання такого таланту сягає ще XVI ст. до нар. Хр. Цю вагу згаданий дослідник встановив, дослідивши вагу золотих обручів (на зразок золотого обруча з Другого “скарбу” Михалкова) і спіралей з царських могил круга “А” в Мікенах [Ridgewey, 1889, p. 90–92].

Бандрівський Н.

- 2009 Коцюбинчики-2 – новый памятник эпохи скифской архаики в Среднем Приднестровье (предварительное сообщение) // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира: Материалы Международной научной конференции. – СПб. – С. 30–38.

Безсонова С.С.

- 1983 Религиозные представления скифов. – К. – 137 с.

Бенедиктов И., Герасимов Т.

- 1973 Тракийското изкуство. – София. – 381 с.

Вальчак С.Б., Мамонтов В.И., Сазонов А. А.

- 1996 Ранние памятники черногоровского этапа в Восточной Европе // ИАА. – Москва–Армавир. – Вып. 2. – С. 18–38.

Горелик М.

- 2003 Оружие Древнего Востока. – СПб. – 315 с.

Дашкевич Я.Р.

- 1965 Львівські “Теки” А. Шнайдера як історичне джерело // Архіви України. – № 4. – С. 73–76.

Думанська І., Скочиляс І.

- 1995 Антоні Шнейдер як дослідник Борщівщини // Літопис Борщівщини. – Борщів. – Вип. 7. – С. 81–99.

Ільків М.

- 2010 Металургія населення Середнього Подністров'я в епоху бронзи (до постановки проблеми) // Археологічні студії. – Чернівці. – Вип. 4. – С. 28–38.

Канторович А.Р., Эрлих В.Р.

- 2006 Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи. – М. – 232 с.

Ковалев А.А.

- 2000 О происхождении оленных камней западного региона // Археология, палеоэкология и палеодемография. Сборник статей. – М. – С. 148–179.

Крушельницька Л.І.

- 1985 Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – Київ.

- 1998 Чорноліська культура Середнього Придністров'я. – Львів. – 221 с.

Колосовская Ю.

- 1982 Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // ВДИ. – № 4. – С. 47–69.

ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України...

Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, фонд А. Шнайдера, оп. V, спр. 1, арк. 1–36: оригінал, рукопис, мова німецька. – 72 с.

Ольговський С. Я.

- 2009 Бронзоліварні майстерні Північного Причорномор'я архаїчного часу (сучасний стан вивченості) // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К. – С. 39–51.

Павлів Д.

- 1991 К вопросу о возникновении и особенностях лужицкой культуры Верхнего Побужья // Archeologia Interregionalis. – Kraków. – 314 s.

Павлів Д.

- 1993 Нові пам'ятки “лужицької” культури на заході України // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – Київ.

- 2004 Тяглівський могильник. До праісторії Белза та його околиць // Белз і Белзька земля. – Белз. – С. 51.

- 2005 Скарб із с. Руда та деякі аспекти культової практики у гальштатський період на заході України // МДАПВ. – Львів. – Вип. 9. – С. 257–272.

Пастернак Я.

- 1936 Вибрані питання. Перші археологічні розкопки з рамени гр. кат. Богословської Академії у Львові // Богословія. – Львів. – Т. XIV. – № 2–3.

- 1961 Археологія України. – Торонто. – 789 с.
Переводчикова Е.В.
1980 Типология и эволюция скифских наверхий // СА. – Москва. – № 2. – С. 23–40.
Петрушевич А.
1878 Михалково-Днестрянській кладь // Слово. – Львів, субота, 2 (14) вересня. – Ч. 93. – С. 1–2.
- Пивоваров С., Ільків М.*
2009 Нові знахідки скарбів епохи бронзи-раннього заліза на території Буковини // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів. – С. 89–98.
- Попович І.*
2006 Закарпаття за доби раннього заліза. – Львів–Краків. – 121 с.
Свешников І.К.
1968 О символике вещей михалковских кладок // СА. – М. – № 1. – С. 10–27.
Свешников І.К.
1998 До питання про характер вірувань племен голіградської групи // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів. – I. – С. 11–17.
- Скорый С.А.*
1999 Киммерийцы в Украинской Лесостепи. – Київ–Полтава. – 135 с.
Смирнова Г.І., Войнаровський В.М.
1994 Мошанецький скарб бронз киммерійського типу з Середнього Подністров'я // Археологія. – К. – № 1. – С. 137–141.
- Сокровища Трои...*
1996 Сокровища Трои из раскопок Генриха Шлимана: Каталог выставки. ГМИИ им. А.С. Пушкина. Леонардо Арте. – М. – 409 с.
- Тревер К.*
1940 Памятники греко-бактрийского искусства. – М., Л. – 178 с.
- Фабриціус І.В.*
1949 Тясминська експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – С. 41–49.
- Черненко Е.В.*
1968 Скифский доспех. – К. – 190 с.
- Шарафутдинова І.Н.*
1982 Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К.
- Vlajner W.*
2001 Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich. – Kraków. – 427 s.
- Buchholz H.G.*
1958 Der Kupferhandel des Zweiten vorchristlichen Jahrtausends im Spiegel der Schriftforschung // Minoica. – Berlin. – P. 89–97.
- Chochorowski J.*
1993 Expansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej. – Kraków. – 327 s.
- Gallus S., Horvath T.*
1939 Un peuple cavalier prescythique en Hongrie. – Budapest. – 291 s.
- Gorner A., Tsuk T., Shalev S., Gophna R.*
1990 Earliest gold in the Levant // Current Anthropology. – Vol. 31. – P. 9–41.
- Hadaczek K.*
1904 Złote skarby Michałkowskie. – Lwów. – 30 s.
- Kemenczei T.*
1995 Zu fruheisenzeitlichen Goldfunden aus dem Karpatenbecken // Handel, tausch und verkehr im bronze- und fruheisenzeitlichen Sudosteuroopa. – Munchen–Berlin. – S. 331–348.

- Kossack G.*
1996 Winged beads. Remarks on Late Bronze Age Gold Treasures from the Carpatian Lands // Towards Translating the Past. Georg Kossack Selected Studies in Archaeology. The Essau written from the year 1974–1997. – Rahden/Westf. – S. 67–89.
- Klosinska E.*
2008 Einmalige funde der kopfgestellverzierung aus dem sudostlichen Lublin-land // Sprawozdania archeologiczne. – № 60. – S. 266–294.
- Metzner-Nebelsick C.*
2002 Der “Thrako-Kimmerische” Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder-und Hallstattzeit im sudostlichen Pannonien. – Rachden–Westf. – T. 1. – 542 s.
- Moorey P.R.S.*
1994 Ancient Mesopotamian materials and industries. The archaeological evidence. – Oxford. – 311 s.
- Pare Ch.*
1998 Grundzuge der chronologie im ostlichen Mitteleuropa (11.–8. jahrhundert v. Chr.) // Beitrage zum ubergang von der bronze-zur eisenzeit in Mitteleuropa. – Mainz. – 433 s.
- Podborsky V.*
2001 Dejiny praveku a rane doby dejinne. – Brno. – 325 s.
- Przybyslawski W.*
1900 Dwa złote skarby w Michałkowie // Teki konserwatorska. – Lwów. – S. 31–43.
- Ridgeway W.*
1889 Metrological notes III: had the people of Mycenae a weight standart? // JHS. – Vol. X. – P. 90–92.
- Sulimirski T.*
1931 Kultura wysocka. – Kraków. – 202 s.
- Sulimirski T.*
1936/1937 Brązowy skarb z Niedzielisk pow. Przemyślany // Swiatowit. – Warszawa. – S. 255–282.
- Schmidt H.*
1902 Heinrich Schlieman’s Sammlung trojanischer Altertemer. – Berlin. – 412 s.
- Trachsel M.*
1999 Are there “Cimmerian and Scythian” finds in Switzerland? The absolute dating of the Early Iron Age between the Alps and the Altai region // Archaeology of the Bronze and Iron Age. – Budapest. – S. 71–96.
- Trachsel M.*
2004 Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit. – Bonn. – 311 s.
- Żurowski K.*
1937–1939 Skarb brązowy z Gruszki pow. tłumacki // Przegląd Archeologiczny. – T. 7. – Z. 19–21.

Mykola BANDRIVS'KYI

ISSUE OF FUNCTIONS AND SEMANTIC MEANING OF PARTICULAR FINDS
FROM MYKHALKIV “HOARDS” AND ATTEMPT OF DISTINGUISHING OF SETS

At the article, dedicated to the problem of research of decorations from Mykhalkiv, two men’s and three woman’s sets of things are distinguished. First of men’s sets is earliest one; it can be dated back to HaB3 (other – to HaC1a). Two objects which in previous years was interpreted as upper part of daggers’ handles [Гадачек, 1904; Свешніков, 1968 and other] or as parts of buckle from a belt [Коссак, 1998, 1998] probably were holders-fixing on ritual banner with three gold zoomorphic plates. Presence in Mykhalkiv of 4 metallic “varvarka’s” as spools (it is accepted to interpret them as markers of protective armor) and two protective metallic vambraces

(each of 20 cm long) allow to assume a presence of particular elements of leather ceremonial armor at Mykhalkiv “hoard”. The last one could be decorated by five round plates-falars with puncheon and solar decorative pattern stamped from the middle.

It is also expressed, that object from Mykhalkiv “treasure” that is accepted to interpret as a large diadem (K. Hadachek wrote, that “it (diadem) is thin as a paper”, in fact are the pieces of thin (as foil) coverage of metallic framework of diadem, that was made, probably, of a bronze or from some other durable material. This hard framework was at the same time a form that was covered by a gold-leaf. Supposition is expressed about impossibility to examine it as a head-dress, because such interpretation is contradicts with anthropometry – the size of stripe of Mykhalkiv “diadem” according to K. Hadachek, could not be less than a 67 cm. Probably, this object from Mykhalkiv, served as upper decoration of some object in a sanctuary or in a temple (crown of an idol, decoration of edges of ritual cauldron etc).